

Миомир ДАШИЋ*

УЛОГА ДИНАСТИЈЕ ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ У СТВАРАЊУ, СНАЖЕЊУ И ТЕРИТОРИЈАЛНОМ ОБЛИКОВАЊУ ЦРНОГОРСКЕ ДРЖАВЕ

О владавини *династије Петровић Његош (1697-1918)* настала је многобројна литература историографског, књижевно-историјског, правно-историјског, етнолошког, економско-историјског, културолошког, публицистичког и другог жанра. Временом њене владавине највише су се, што је и разумљиво, бавили историчари и правни историчари, али и научници неких других историјској науци сродних научних дисциплина, међу којима су значајна остварења дали етнологзи проучавањем поријекла и родословља куће Петровића и њене традиције. Дуг би био списак историчара и научника других струка који су изучавали улогу ове династије у прошлости Црне Горе, владавину појединих династа, истражујући архивалије у домаћим и страним архивима, и проучавајући разну историјску грађу, укључујући и друге врсте извора (остатке, традицију и сл.). На томе су радиле и старије и нарочито новије генерације историчара. Библиографија њихових радова испунила би више од једног посебног тома. Но, и поред тога има потребе за даљим трагањима и истраживањима необјављених извора и свестранијим претресањем објављених и већ коришћених списа и других споменика, а особито постоје научни разлози за валоризовањем, новим ишчитавањем историографске и других жанрова литературе која третира период нововјековне историје Црне Горе, коме су снажан печат ударили династи Петровићи Његош. Јер, научна историографија, подразумијева њено стално напредовање и превазилажење остварених резултата, научно модернијим схватањима.

Приступајући обради ове комплексне теме имао сам у виду неколико основних методолошких полазишта: *прво*, спознају до које је о династији Петровић Његош дошло више генерација старијих и млађих историчара, укључујући и писце првих историја Црне Горе и друге историографске списе настале из пера појединих династа владајуће куће Петровића, од

* Доктор историјских наука, редовни професор универзитета и редован члан Црногорске академије наука и умјетности.

XVIII до почетка XX вијека, а која се своди на чињеницу да је најбољи начин да се једна земља, њено друштво, државне институције и њене политичке елите, темељито упознају занимањем за историографију и да се уоче њени позитивни резултати, али да се уоче и појаве и проблеми које та историографија још није маркирала, обрадила, а што неминовно ваља истражити; да се сталним праћењем резултата историјске науке уочавају њене врлине, добре стране, али и критички оцијене њени недостаци; *дру̀зо*, да стваралаштво у домену историографије и резултати историчара увијек одсликавају стање духа, културе у коме историчар живи и дјелује; *ѝреће*, да је историчар, истраживач и аналитичар прошлости, био, и јесте, индивидуално људско биће, друштвена и интелектуална појава, коме мјесто које заузима у друштвеној структури одређује и његов угао посматрања историјских појава и догађаја које истражује и обрађује; *чѐшврѿио*, за цјеловито испитивање и спознају прошлости једног тако дугог периода историјске појаве какве је владавина Петровића у Црној Гори – утицај династије и посебно појединих династа у изградњи и територијалном обликовању црногорске државе и њеног друштва – увијек се морају имати у виду не само специфичности историјских кретања на ужем националном простору, већ и општи токови у окружењу и у европским релацијама; *ѝеишо*, упоредо са цјеловитим сагледавањем општих друштвено-политичких прилика и токова нужно је улазити много дубље, систематичније, и са више аспеката, у суштину историјских црногорских специфичности, нарочитости појава, а у те нарочитости, историјске феномене, спада вријеме државничког дјеловања владајуће куће Петровић Његош у Црној Гори, почев од њеног родоначелника владике Данила па до последњег династа краља Николе. Наравно, овим мојим основним полазиштима, која ми се намећу као методолошки оквир, у основи подразумијева се начело да се каже како је „у истину било”.

У овом реферату, с обзиром на историјску комплексност теме и просторну ограниченост, моја пажња је усмјерена само на сажет приказ дјеловања династије Петровић Његош од њеног првог до последњег владара да Црну Гору ослободи туђинске власти и утицаја; на настанак идеје о стварању црногорске државе; дјеловање појединих владара на организовању државних органа власти и законодавства; на њихово стално подстицање буна и устанака српског народа у окружењу, у циљу ослобођења од Турака и територијалног ширења црногорских државних граница; на напоре и смјеле војне и политичке акције нарочито последња два владара – књаза Данила и краља Николе – да издејствују међународно признање својој земљи; на реформе државне управе и судства; завођење уставности и основа парламентаризма; на значај ослободилачких ратова и неостварене планове краља Николе о стварању „*Велике Црне Горе*”, као и на крај владавине лозе Петровића. Да би све то исказало било би потребно много више простора него што је предвиђено за ову прилику. Стога, надам се, да ће читаоци имати разумијевања за могуће недостатке у овом приказу улоге династије Петровић Његош у ства-

рању, изградњи црногорске нововјековне државе и њеном територијалном обликовању у границама које је коначно остварила након Балканског рата 1912/1913. године, као и њеним плановима да се црногорска држава територијално значајно прошири након свршетка Првог свјетског рата.

И поред неоспорне истине да су династија Петровић, њено вријеме, њен учинак и цјелокупни резултати у изградњи црногорске државности и територијалном обликовању Црне Горе предмет историографске обраде два и по стољећа, још увијек немамо посебне синтетичке научне монографије о овој династији. О појединим династима и њиховој владавини написане су посебне студије, монографије, поједини су династи више од других закупуљали научну пажњу обрађивача, дубље и свестраније је анализирана њихова историјска улога у изградњи црногорске државе и њеног друштва. Новија историографија је обogaћена са више ауторских студија о владикама Данилу, Сави, Василију, Петру I и Петру II, књазу Данилу, а о књазу-краљу Николи штампан је двотомни зборник радова *Краљ Никола – личности, дјело и вријеме* (издање ЦАНУ, Подгорица, 1998). Међутим, строго биографских синтеза савременог научног профила још увијек недостаје о владарицама Петровић Његош и династији у цјелини.

I

ВЛАДИКЕ ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ КАО ВЛАДАРИ ЦРНЕ ГОРЕ

Династија Петровић Његош (1697-1918) је најснажније обиљежила нововјековну историју Црне Горе. Њена владавина представља изразиту епоху у историји Црне Горе. Пуних 221 годину владари куће Петровић Његош су имали водећу и одлучујућу улогу у стварању црногорске државе и развоју њеног друштва, и о томе је, као што је познато, много писано са разних научних и културних аспеката. Па, ипак, историја ове династије и појединих њених представника још увијек није „испричана прича”. Јер треба имати у виду да је Црна Гора епохе династије Петровић Његош политички, друштвено и културно слојевита, хетерогена и динамична, са много специфичних појавних облика, па и историјских феномена изазовних за науку и данас и сјутра. Стога ова тема, као и читава прошлост Црне Горе, никада не може бити научно исцрпљена да се о њој не би имало нешто ново рећи.

У нововјековној историји Југоисточне Европе ниједна династија није владала дуже него што су Петровићи владали у Црној Гори. По дужини владања ова династија спада у ред старих европских владајућих кућа које су најдуже предводиле своје државе.

Династија Петровић Његош, за разлику од неких других које су споља наметнуте балканским нововјековним државама, била је аутохтона, потекла је и издигла се из племенске средине – Његуша. Наука је одбацила романтичарске тврдње да су преци Петровића били „херцоци”, властела везу-

јући њихово поријекло за Црнојевиће, Балшиће (Баоше) и Немањиће, што је од времена владике Василија и његове *Историје о Црној Гори* (1754) касније потхрањивала патриотска (дворска) историографија. У новијој научној историографији пружено је доста поузданих доказа о племенском патријархалном поријеклу и старини предака Петровића, њиховом досељавању из Босне преко Херцеговине у Катунску нахију, као и о племену Његуши и о томе откуда додатак „*Њеџош*” презимену Петровић.

Историја династије Петровић Његош почиње избором јеромонаха *Данила Шћејчевића Пејровића* (1697-1735) за цетињског владикау на Општем црногорском збору 1697. године, у вријеме драматично за Црну Гору, Брда, Приморје, Херцеговину и све друге српске области, захваћене снажним таласом антитурског народног отпора, у оквиру Великог (Бечког) и Морејског рата (1683-1699) које су водиле хришћанске земље – Аустрија, Млетачка република, Пољска, а од 1686. године и Русија – против Османског царства.

Црна Гора је (чиниле су је нахије: Катунска, Ријечка, Црмничка и Љешанска) крајем XVII вијека на географским и историјским картама Европе и троконтиненталног Турског царства означавана као једва видљива полуслободна земља (Montenegro), која је према подацима добро обавијештеног млетачког провидура у Котору Николе Ерица 1692. године имала свега 12.418 становника. Један млетачки извор из 1769. године наводи да су Бока Которска, Грбаљ, Побори, Маине, Брајићи и Паштровићи имали око 31.000 становника православне и католичке вјере. Према једном аустријском извору с краја XVIII вијека рачунало се да Стара Црна Гора са дијелом Брда има око 40.000 становника. Руски подаци с почетка XIX вијека говоре да Црна Гора, Брда и Херцеговина могу дати до 50.000 војника, што је сасвим преувеличано. Црногорско-брдска држава на почетку владавине Петра II (1832) биљежила је, истина, према грубој статистичкој процјени 38.500 становника. Међутим, у првом црногорском часопису *Грлици* објављено је да Црну Гору и Брда настањује око 100.000 становника. Ову бројку која је несумњиво била више него двоструко увећана, прихватио је и Вук Караџић, а на њој се заснивала и каснија статистика. Тако аустријски извори биљеже да је Црна Гора 1851. имала 120.000, а 1863. године – 130.000 становника. Ове бројке су извођене на основу броја војника које је Црна Гора могла да региструје у ратовима против Турске. Нићифор Дучић биљежи да је Црна Гора уочи Велике Источне кризе (1875-1878) имала 123.000, а годишњак *Орлић* 130.000 душа. Да су и ове бројке преувеличане говори чињеница да је први поузданији попис мушкараца способних за војску од 17 до 50 година извршен 1863. године (за Црну Гору и Брда) регистровао 12.404 војника. Како је према пописаним војницима бројно стање становника могло бити веће највише до осам пута, то упућује на закључак да је шездесетих година Књажевина Црна Гора могла имати око 100.000 људи. Први попис становништва у двоструко увећаној Црној Гори требало је да се изврши 1879. године, али до њега није дошло због познате плавско-

гусињске кризе и ратних заплета између Црне Горе и Турског царства. Један статистички податак из 1878. године спомиње да Црна Гора има око 160.000 становника, али ни овај број није поуздан. На концу XIX вијека наводно је црногорска држава имала око 300.000 становника, што је сувише претјерано, јер је први државни попис из 1910. године показао да у Црној Гори живи 211.000 становника. Ријечју, од краја XVII до почетка XX вијека Црна Гора је увећана по броју становника скоро за двадесет пута.

Крупни догађаји, који на Балкану настају послје склапања Карловачког мира 1699. године, када је Турско царство признало свој пораз у рату са државама Св. Лиге и изгубило готово све земље сјеверно од Саве и Дунава и западније од ријеке Уне, наговјестили су да ће и наредни, XVIII и XIX вијек, тећи у знаку даљих ратовања између „болесника на Босфору” и хришћанских сила највише заинтересованих за проширење и политичке утицаје на Балкану, у првом реду Аустријског и Руског царства. На дневном реду је дошло питање: како на Балкану вршити подјелу земаља под турском влашћу, отвара се историјски комплекс познат под именом *Источно питање*, које ће се тако звати од почетка двадесетих година XIX вијека. Све те политичке промјене, ратови, подјеле интересних сфера између водећих сила на Балкану, прије свих Аустрије и Русије, неминовно ће се дотицати и Црне Горе, утицати на њен положај и историјску судбину све до почетка XX вијека. Тако су се владари куће Петровића игром историје, од владике Данила, па до посљедњег краља Николе, нашли са својом малом земљом у вртлогу, у колотечини сукоба између хришћанске Европе и Турског царства. Тежину тог положаја Црне Горе први је осјетио владика Данило, од првог дана када је засио на митрополитску столицу у Цетињском манастиру.

Владика Данило, поучен искуством из ратова Венеције и Турског царства у XVII вијеку, у којима су активно учествовали и Црногорци, Брђани и остали околни српски свијет на страни Венеције, а да у мировним уговорима нијесу ни споменути, што ће се десити и 1699. године у Сремским Карловцима, схватио је да његова мала земља, да би могла да преживи и постигне неке резултате у борби за опстанак, мора да потражи ослонац, осим на сусједну Млетачку републику на коју се Црна Гора до тада ослањала, на оне европске силе које је у својој политичкој процјени, визији видио као побједнице у великом сукобу око Источног питања и његовом расплету. И заиста он је имао срећу да од 1711. године мали црногорски чамац веже за велики руски брод; успостављајући затим и прве политичке додире са Аустријом, уз настављање сарадње, чак и нешто чвршће од претходника – владика из разних црногорских племена са Венецијом. Његови наслједници, од владике Василија и митрополита Петра I па до краља Николе, наставиће још чвршћу спољнополитичку оријентацију на Русију, али ће свој црногорски бродоћ, повремено везивати и за бродове других европских сила – сусједне Аустрије, Француске, а од конца XIX вијека и Италије.

Иако млад за положај који му је Црногорски збор избором наметнуо, по ријечима Петра I чак и мимо његове воље, владика Данило је своје духовно и политичко дјеловање усмјерио на крупне промјене унутар племенског друштва, на осамостаљење своје митрополије од турског туторства, на развијање идеје о независности Црне Горе, а што ће у процесу ослободилачке борбе реализовати Петар I и његови наследници. Сви догађаји и промјене који су се дешавали првих деценија XVIII вијека у Црној Гори одвијали су се под Даниловим снажним упливом. Испољио се као личност велике енергије, политичке и националне јасне изграђености, храбрости, државничке мудрости, спољнополитичке обавијештености и смјелих одлука у сређивању међуплеменских проблема. Свој однос према канонском легитимитету СПЦ јеромонах Данило Шћепчевић Петровић јасно је исказао 1700. године када је отишао, у пратњи црногорских главара и захумског митрополита кир Саватија, у Сечуј, у Угарску, гдје га је, на великом црквеном сабору, хиротонисао за митрополита Митрополије *Скендеријске*, одбјегли (1690) српски патријарх *Арсеније III Црнојевић*, родом Црногорац. Том приликом српски патријарх је митрополиту Данилу издао *синђелију* (повељу) о јурисдикцији његове Митрополије – обухватала је, осим оновремене Црне Горе, мјеста и крајеве у Приморју (Грбаљ, Паштровиће, Луштицу, Бар, Улцињ), Скадар, Подгорицу, Жабљак, Зету и племена Брда (Бјелопавлиће, Пипере, Куче, Братоножиће и Васојевиће – Лијеву Ријеку). На основу ове синђелије, која се вјероватно поклапала са Зетском митрополијом из 1219/1220. године, епархија је најчешће називана: Црногорско-скендеријска и приморска митрополија. Сам владика Данило на једном документу, писаном 14. септембра 1715. године у Москви, својеручно се титулисао: „*Данил, митрополиит Скендерије и Приморја, ошачасѣвом Њеџуш...*” Ова синђелија означила је крајеве и мјеста на које ће династи Петровићи темељити своја историјска и етничка српска права изван граница Црне Горе господина Ивана Црнојевића („Иванбеговине”), што им је давало легитимитет на проширење Црногорске државе у XIX и почетком XX вијека.

Владика Данило је недвосмислено сматрао народ оновремене Црне Горе и њених околних области – Брда, Доње Зете, источне Херцеговине и Приморја – дијелом српског народа. Када је Сабор Пећке патријаршије 1708. године, послје смрти патријарха Калиника, Грка родом, изабрао Србина за патријарха, владика Данило га је признао за свог врховног православног поглавара и наставио да одржава нормалне везе са Патријаршијом. То ће чинити и његови наследници владике Сава и Василије, све до њеног укидања 1766. године. Од оног времена Црногорско-приморска митрополија имала је аутономан положај, независан у односу на Цариградску (Васељенску) патријаршију, којој су биле потчињене све друге српске епархије у границама Турског царства. Тај самостални положај Црногорско-приморске митрополије и њених митрополита био је темељ на коме ће се од краја XVIII до средине XIX вијека изграђивати црногорска државност на челу с

владикама из куће Петровића. Тај аутономан положај Цетињске митрополије, као и непрестана борба с Турцима, подстицали су не само идеју о аутономности ове епархије већ и њену државотворну улогу. Хиротонисање владика Петровића све до 1833. године обављали су пећки патријарси и карловачки митрополити. Од Петра II до митрополита Митрофана Бана, посљедњег митрополита Црногорске митрополије у независној Црној Гори, хиротонисање је вршено у Русији. Како је епископат у свакој православној цркви изворни носилац суверености, односно аутокефалне власти, то се поставља питање: од када је, и да ли је, уопште, Црногорска митрополија била канонски аутокефална. Но, како је аутокефалност цркве у Црној Гори посебна тема, а како ће о њој бити говорено у више најављених реферата, то се ја њоме нећу посебно овдје бавити.

Владика Данило „Себе је идентификовао са судбином српства у Црној Гори” – пише Г. Станојевић. Сматрао је да му као митрополиту Црногорско-скендеријске и приморске митрополије, утемељеној на традицији Зетске митрополије, припада и владарско првенство у „српској земљи”. То потврђује његов својеручни запис – посвета на Јеванђељу, које је приложио Патријаршији у Пећи, 12. фебруара 1732. године, као већ стар човек. Тај запис гласи: „*Данил, владика Цетињски Његош воеводич српској земљи, кући ово свето еванђеље*”.

Дјеловањем владике Данила током готово четири деценије његовог владиката, Црногорска митрополија постала је снажно средиште духовног и политичког окупљања Црногораца и осталог славено-српског народа из сусједних крајева. Његовом националном политиком и смјелим акцијама много је урађено на сређивању унутрашњих односа у земљи, потиснути су исламизирани Црногорци (потурице) као ослонац турске власти из домаће средине, формиран Суд дванаесторице 1713. године, познат у науци и као суд владике Данила, успостављени пријатељски односи са Русијом. Због таквог његовог антитурског дјеловања Порта је наредила два велика војна похода на Црну Гору (1712. и 1714), од којих је – и поред снажног отпора Црногораца на челу са владиком Данилом, кога су Турци жељели да ухвате и депортују у Цариград – тешко страдало становништво.

Иако је млетачка влада 1717. године успоставила гувернадурство као сталну институцију свог утицаја у Црној Гори, владика Данило је задржао одлучујућу духовну и политичку улогу у земљи. Једна од његових великих историјских заслуга била је та што је развио међу црногорским племенима идеју сталне непоштедне борбе за слободу и независност Црне Горе, и што је остварио свој уплив на Брда, Доњу Зету и Приморје, а што прије њега није пошло за руком ниједном црногорском владици. Његову мисао о самосталности и независности Црне Горе наставио је да образлаже и владика Василије, а потпуније ће је разрадити у политички програм Петар I, и преточити у прве законске акте. Нема сумње владика Данило је будућност Црне Горе видио и то, кроз практично политичко и духовно дјеловање, пока-

зао, у перманентној борби за сламање протурских снага и турске власти како у Црној Гори тако и међу племенима Брда и Херцеговине и њиховом чвршћем повезивању са Цетињем, у стварању самосталне државне творевине. Његова политичка далековидост и визија будућности Црне Горе огледа се у чињеници да је, уз сагласност Општег црногорског збора, одредио себи насљедника, у лицу свога синовца Саве (Ивановог), кога је завладиочио на његову препоруку пећки патријарх Мојсије Рајовић, почетком 1719. године. Од оног времена па до Петра I митрополит је имао и свог помоћника, „другог владику” или коадјутора.

Задржавањем владичанске функције у братству Петровић Његош успостављена је владајућа лоза *Петровић Његош*, што је имало за посљедицу снажење Црногорске митрополије и њене државотворне улоге у црногорском друштву. Тако је објективно владика Данило постао родоначелник династије Петровић. Од онда ће на митрополитском трону стрица насљеђивати одабрани синовац, а и књаз Данило, као синовац Петра II Петровића Његоша, наслиједиће свјетовни пријесто (1851-1860). Како књаз Данило није имао мушког потомка, након смртог атентата (1860), пријесто ће наслиједити његов синовац Никола Мирков Петровић, са којим се завршава владавина куће Петровића (1918).

Готово сви историчари су високо оцјењивали духовно и државничко дјеловање владике Данила. Био је морално стамена, „снажна, изграђена личност”, његов цјелокупни рад и дјела „приказују га као снажну, активну и реалну личност”. Његов физички изглед нигдје није ближе описан, али извори — било да потичу од њега (многобројна писма) било да су записи других — упућују на закључак да је био човјек од великог моралног, духовног и политичког интегритета, по много чему особена појава од историјског значаја. Петар II Петровић Његош његов лик, као књижевног јунака, представио је маркантним, државнички мудрим, опрезним, али одлучним у акцији за слободу, проницљивим, духовно јаком личношћу која високо стоји изнад Црногораца не само свога времена. Од његовог времена углед *куће Петровића* нагло се уздизао у Црној Гори, у српском народу уопште, па и у спољњем свијету. Успостављање династије Петровић значио је крупан историјски догађај који је убрзао стварање црногорске државе, какву смо имали до краја друге деценије XX вијека, односно за вријеме владавине краља Николе. Све што је ова династија у својој дугој владавини остварила иницирано је у политичким замислима владике Данила, као родоначелника лозе Петровић Његош.

* * *

Владику Данила наслиједио је његов синовац владика *Сава Петровић Његош* (1735-1782). Он, за разлику од свог стрица, није имао особине вла-

дара. Зато, већ првих година његовог самосталног владиковања, племенска анархија узима толиког маха у земљи да је то пријетило да поништи готово све тековине остварене у вријеме владике Данила. Владика Сава није имао ни личне способности ни политичког ауторитета, а ни политичке воље да се наметне црногорским племенима и да оствари надзор над њима. Био је калуђерска природа, посвећен молитвама и свакодневном манастирском животу. То су осјетили племенски главари па су повели борбу за првенство у Црној Гори; племена су се све чешће сукобљавала него раније, сукоби су дуже трајали, а крхки мир се успостављао тек у случајевима када би земљи запријетила опасност од турских војних похода. Владика Сава није био у стању да прати ни спољнополитичка кретања и догађаје, једино је био истрајан у одржавању пријатељских веза са млетачком владом и њеним властима у Приморју, у Боки. У вријеме његовог дугог владиката прилично је ојачао свој положај гувернадур, експонент млетачке владе у Црној Гори, а затим Аустрије. Ипак је заслужан што није кидао везе с Русијом; путовао је први и једини пут у ову велику словенску земљу 1742/1743. године. Међутим, владика Сава по повратку у Црну Гору није знао да искористи свој боравак у Русији и новчана средства која је добио за народ и Митрополију за јачање свог политичког ауторитета у земљи. Историчари су га различито приказивали и, углавном, његов државнички рад негативно оцјењивали. За В. Ћоровића владика Сава је „био човек mudar, али тих и повучен, касније се одао пићу, и стога је био без јачег утицаја на Црногорце”, а осим тога био је и „слаби владика”. За неке друге историчаре он је „добар монах, али слаб управљач” у земљи, није имао способности „да управља народом”; приказиван је као „државнички неспособан владика”, који је као тиха калуђерска природа, „бринуо много више за црквене но световне послове, посвећивао више времена манастирској економији но политици”, иако први човјек у Црној Гори више се „читавог живота бавио зидањем зграда”, истинна, искључиво „о владичином трошку”, него општенородним пословима. Наравно, било је и оних писаца, који су „без упоришта у новооткривеним изворима, варирали у својим судовима о митрополиту Сави између већ изнесених мишљења, оцјењујући га „непредузимљивим” и „по природи неодлучним” човјеком, односно владиком „без ширих политичких погледа и државничких иницијатива”. У литерарним синтагмама, портретисан је као „опрезни”, „мирни” и „млаки” човјек, који није имао оне енергичности за настављање „ослободилачког пута свог претходника”.

Било је историчара који су се уздржавали од давања било каквих вриједносних судова о митрополиту Сави. Али за Г. Станојевића, врсног истраживача прошлости Црне Горе XVIII вијека, овај митрополит је био човјек „скупчених плитичких погледа и ситних себичних интереса”. Он га карактерише као човјека без владарске енергије, био је „лично слабић”, „не много паметан владика”, за црногорску средину „неборбен”, пријатељ сарадње са Млечанима”, у политици „мекушац”, „на нивоу једног сеоског црногорског

кнеза свога доба” који се никада није „одликовао оштроумношћу и дубоким сагледавањем догађаја”. Ријечју, по овом добром зналцу првих владика Петровића, Сава је био „слабић, поводљив, наиван, интелектуално тром, ситни интережција без маште и ширих концепција о будућем политичком развиту Црне Горе” и њеним потребама, „цијелог живота бавио се увећавањем црквене имовине”. Можда је у овим квалификативима о митрополиту Сави Станојевић у понечему претјерао, јер неки извори не потврђују, не бар у свему, ове ригидне његове оцјене. У сваком случају Станојевићеве судове о овом династу, који је скоро пет деценија био на трону Црногорско-приморске митрополије, треба да добију потврду или, можда, и извјесно ублажавање у будућој цјеловитој научној монографији о митрополиту Сави Петровићу.

Оно што је историографија већ доказала своди се на следеће: због пасивног вођења Митрополије, као политичке институције, и запостављања започетог процеса ослободилачке борбе Црногораца, било је сасвим могућно, и природно, што су се у доба владиковања Саве јавиле двије врло енергичне личности које ће одлучније радити у корист Црне Горе – владика *Василије Петровић* и самозванац *Шћејан Мали*.

* * *

Владика Василије Петровић (1750-1766), синовац владике Данила, рођен 1709. године припреман је у Цетињском манастиру, као могући наследник или помоћник свог рођака митрополита Саве. На духовној и политичкој позорници Црне Горе запажен је 1742/43. године, када је као јеромонах замјењивао митрополита Саву док је боравио у Русији. За то кратко вријеме, по природи темперамантан, жив, окретан, испољио је знаке одлучног вођења Митрополије, супротно владици Сави, приврженику вјери и монашком начину живота, човјеку склоном компромисима, и избјегавању „кавге и зла”. Својим квалитетима јеромонах Василије је привукао на себе пажњу оног већинског дијела племенских главара који су били за борбу против Турака. Одлучност, енергичност и веома смјело иступање, самоувјереност и борбеност — што је одговарало већини Црногораца – препоручили су јеромонаха Василија за владика. Црногорци су у њему видјели личност какву треба и какву „цијени и поштује крајина Црне Горе”. На предлог митрополита Саве и Збора, хиротонисао га је српски патријарх Атанасије II у Београду, 1750. године, и том приликом именовао га за *еџарха* пећког патријарха. Та титула је остала владикама у лози Петровића и послје укидања Пећке патријаршије 1766. године.

Владика Василије, као „други владика”, помоћник митрополита Саве, живе природе, окретан, динамичан, за своје вријеме образован и супериоран у односу на племенске главаре, политички визионар смјелих концепци-

ја био је више окренут будућности Црне Горе. Иако више занесењак и маштар него политички реалист, успио је да покрене ослободилачки покрет у Црној Гори и учини крај замрзнутим црногорско-турским односима, оживио је везе са брдским и херцеговачким племенима, и допринио стварању свијести о неопходности њихове заједничке борбе за ослобођење и сједињење са Црном Гором. Таква његова политика, са чврстим ослоном на Русију, голицала је пажњу српског народа од Херцеговине до удаљених Васојевића у долини Лима. У писму руском државнику М. И. Воронцову, од 19. јануара 1756. године истицао је да народ сузе пролијева у ојађеној Србији, Македонији, Албанији и Бугарској, у свим земљама под турском влашћу, осим Црне Горе. Увјеравао је Воронцова да ће, ако Турци поново завладају Црном Гором, читав хришћански српски свијет око Црне Горе, па и провинцијама које у писму наводи, „коначно ишчезнути”.

Владика Василије је све до своје смрти у Санкт-Петербургу 1766. године, као „други владика” у политичким стварима фактички водио главну ријеч у земљи. Држао је у својим рукама готово све спољнополитичке нити; својим путовањима у Венецију, Аустрију и Русију стицао је драгоцјено политичко искуство у контактима са владарима и другим државницима ових земаља. Свуда је представљао оновремену Црну Гору великом и самосталном земљом. У једном меморандуму упућеном царици Марији Терезији 1750. године приликом боравка у Бечу тражио је да Аустрија узме у заштиту његову земљу, Црну Гору, коју је у машти проширио чак на Новљане и Ришљане, Никшиће, Пивљане и Дробњаке, а која „није никоме потчињена, него стоји још од времена Александра Великога као чиста дјевица...”, којом „влада њен митрополит не само у црквеним стварима него и у свјетовним”...! Увјеравао је аустријску владарку да је дошао, у име главара и народа Црне Горе који су спремни да се боре против Турака, у служби Аустрије. На подаништво царици спремна су, писао је Василије, и брдска и херцеговачка племена „којима сам ја пастир” да, као и Црногорци, „лију крв за Ваше царско и краљевско величанство”. Као што се види Василије у свом хвалисању није имао историјске мјере, Црну Гору је представио независном „од времена Александра Великог” (!!) и да он има власт и у њој и над свим брдским и херцеговачким племенима. Разумије се, његовом меморандуму аустријски двор није придао никакву пажњу. Међутим, овај меморандум има значаја као свједочанство о Василијевом настојању да заинтересује бечки двор за Црну Гору, а говори и о његовом разумијевању улоге Аустрије у политичким приликама на Балкану.

Све своје интелектуалне способности и своју авантуристичку машту владика Василије је концентрисао на разради планова о дизању једног широког устанка против Турака на Балкану, у којему би Црна Гора имала водећу улогу, под покровитељством Русије. Са таквом замисли отпутовао је у прољеће 1752. године у Русију, гдје ће остати готово двије године, покренувши на руском двору више значајних питања за Црну Гору. Руску царицу Јелисавету

молио је да у титулатуру царске круне унесе: Црну Гору, Брда и Приморје. Доказивао је да је његова земља велика, да има око двадесет градова, да је подијељена на провинције и срезове (*нахије* не спомиње јер је термин турски), да није никоме покорна до Русији. Предлагао је руској владарки и другим водећим личностима да Русија помогне организовање државне управе и војске у Црној Гори, уз обезбјеђење сигурне материјалне помоћи.

Као што је познато, владика Василије Петровић је у марту 1754. године у Москви објавио *Историју о Црној Гори*, у којој је, на основу доста збрканог народног предања, и Цетињског летописа, а могуће и коришћења других списа, представио прошлост Црне Горе, са наговјештајем визије њеног даљег развоја. Овај његов маштовити и некритички историјски спис, с позивом на историјску дубину и српске средњовјековне владаре, непрецизне историјске хронологије и терминологије, са много материјалних грешака и хвалисавости о наводно далекој прошлости Црне Горе и Црногораца, Василије је саставио с циљем да руском двору и политичкој и културној елити Русије стави на знање да је Црна Гора велика земља на Балкану и да „помоћу Русије има да одигра одлуђујућу улогу међу српским народом”, тврдећи да је он, Василије, једини аутентични представник те „једине слободне земље на Балкану”.

Како Василијева *Историја* није предмет ове теме, то се њоме овдје нећу детаљније бавити. Једино треба рећи да је овај први црногорски историограф свјесно претјеривао у много чему, јер да је реално представио Црну Гору и политичке прилике у њој, мало ко би из руских владајућих кругова свратио пажњу и на Црну Гору и на њеног владика-владара. Из Василијеве *Историје* и разних писама, која је писао појединим државницима Русије, јасно се види да је он сматрао да су Црногорци једини од свих других Срба достојни уважавања Русије. Г. Станојевић је у праву када каже: „Уздизање Црногораца изнад Срба у Србији и ван ње била је омиљена тема владике Василија. Он ће упорно доказивати да Црна Гора помоћу Русије има да одигра одлучујућу улогу међу српским народом”. Ријечју, он је аутор схватања да су Црногорци најбољи Срби.

Описујући Црну Гору много пространијом него што је била у оновременим границама, и да се називаше „раније јединственим именом Зета”, са Приморјем и градом Котором, који су „Црногорци раније били прикључили себи и у њему поставили 70 племићких кућа; у њему цареви српски многе цркве саградише и своје дворе, а највише Силни Стефани” – Василије је, осим што је излагао прошлост своје земље онако како ју је он у машти замишљао, желио да на тој традицији заснује права на обнову државе. Његовој земљи, Црној Гори, писао је, припадају многи градови, срезови и провинције. Један од најзначајнијих срезова је срез „Његош” у коме се налази „и град Његош, гдје живе главна господа официри црногорски, породице Петровићи, Радоњићи и Богдановићи”. У границе своје Црне Горе смјестио је провинције Брда: Бјелопавлиће, Пипере, Куче, Васојевиће,

Кастрате, Клименте, Тузи, Шкријеље и Груде, и срез Братоножиће. Оваквим приказивањем пространства и административно-територијалне подјеле Црне Горе, Брда и Приморја, употребљавајући за мања племена појмове *срез*, а за брдска, велика, појам *јровинција*, имао је за циљ да земљу којом влада прикаже не само великом већ и слободном и административно уређеном, којој само недостаје руска помоћ, па да се изгради као држава и да постане средиште за окупљање читавог „славено-српског” народа. Овако замишљена црногорска држава, под протекторатом велике Русије, иако пројектована сањарски и за оно вријеме неоствариво, ипак, касније, од краја XVIII и током XIX вијека, израђиваће се према политичком пројекту митрополита Петра I и његових наслједника.

Василијево нереално писање о Црној Гори, његовој тобожњој власти над Зетом, Брдима и Приморјем, може се схватити само као смион покушај да се руском двору изложи план територијалног ширења црногорске државе на области које су до XV вијека припадале Зети и другим српским околним земљама у склопу немањихке Србије. Црна Гора из доба господара Ивана Црнојевића („Иванбеговина”), као дио Горње Зете, била је сувише мала за владара каквог је себе замишљао Василије, сањар авантуристичке природе. Желио је да руски двор увјери да је „држава” којом он влада политички и у сваком другом погледу такве величине да заслужује покровитељство Русије и њених царева. Својом идејом о независној Црној Гори Василије је, то треба нагласити, визионарски антиципирао будући развој црногорске државе, њено територијално ширење на простор Брда, Доње Зете, Приморја, источне Херцеговине и Старе Рашке, што ће моћи да дјелимично остваре тек Петровићи у XIX и на почетку XX вијека.

Традиција на коју ће се Петровићи позивати није била од пресудног значаја за обнову српске државе под именом Црна Гора, али је играла извјесну улогу у стварању и развоју црногорске државе. Јер, позивањем на „историјска и етничка права”, правдали су Петровићи право на заштиту својих сународника од турских репресивних мјера, истицали су морално право Црне Горе да помаже борбу српског народа за ослобођење и његово сједињење са својом слободном државном матицом.

Својим плановима о пресељењу Црногораца у Русију, о уношењу у титулу руских царева Црне Горе, Брда и Приморја, отварању школа и другим захтјевима, владика Василије је исказивао племените жеље које за оно вријеме нијесу могле бити оствариве. Он је тога био свјестан, али му се не може оспорити да је то чинио из најбољих намјера да од Црне Горе, Брда и Приморја, уз помоћ Русије, створи државу, ослобођену од турске и млетачке превласти. Његови боравци у Русији: 1752-1754, 1758. и 1766. године, када је и издахнуо у Санкт-Петербургу и ондје сахрањен, имали су за циљ и да увјере руски двор да би Русија протекторатом над Црном Гором створила једно снажно упориште на Балкану, а црногорска држава под покровитељством династије Романових би била стожер око кога би се окупљао не

само околни српски народ већ и народи Далмације, Македоније, Албаније и Бугарске. Наравно, Русија, мада веома заинтересована за јачање својих позиција на Југоистоку Европе, ову замисао владике Василије није могла реализовати. Али његове идеје о стварању независне црногорске државе наћи ће своје оваплоћење у државним плановима Петра I и његових наслједника.

* * *

Појава и државничка дјелатност самозванца *Шћепана Малоџ* (1767-1773), који се лажно издавао за „руског цара Петра III”, којег је, под мистериозним околностима, уклонила са пријестола царица Катарина II, показала је – како каже В. Чубриловић – да је племенско друштво у Црној Гори било сазрело да прихвати државне институције и да живи под управом изграђених политичких личности. Самозвани „цар” Шћепан Мали, чије поријекло ни до данас није одгонетнуто, за кратко вријеме успио је да се наметне Црногорцима, да сузбије анархичност, формира органе натплеменске власти – суд дванаесторице за рјешавање међуплеменских спорова и оружани одред за спровођење судских одлука и Шћепанових строгих заповијести. Иако се у рату с Турцима, 1768. године, овај човјек „неке чудне природе помијешаног ума и кукавичлука”, показао непримјерно страшљив, што су Црногорци доживјели мучно, његов рад на беспријекорном завођењу реда, мира, имовинске сигурности, сузбијања пљачке и крађе, крвне освете и других порока – учинили су да и даље задржи водећу улогу у земљи. Црногорци су стали одлучно у његову одбрану и пред руским изаслаником пуковником Долгоруковим, који је био послат од царице Катарине II да га уклони из Црне Горе. До краја владавине наслањао се Шћепан Мали на оне снаге у земљи које су биле приврженици Русије. То је било пресудно да је овог самозванца прећутно подржала и царица Катарина II. Његово државничко дјеловање било је супротно политичким интересима Турске и Венеције, па је завршио живот у скованој завјери 1773. године у Брчелима, у Црмници.

Послије његове смрти поново је дошло до племенске анархије у Црној Гори, чему је допринио остарјели митрополит Сава својом неспособношћу да настави државничко дјело Шћепана Малог, као и назначењем духовно и државнички скромних способности свога сестрића *Арсенија Пламенца* (1782-1784) за свога наслједника. Прекид са традицијом насљеђивања трона Црногорске митрополије продубио је политичку и друштвену кризу у земљи, племена су се подијелила на присталице куће Петровића и куће Пламенца. Међутим, та криза ће бити брзо превладана, јер је, последице смрти владике Арсенија, Општецрногорски збор (1784) изабрао јеромонаха Петра Петровића Његоша за владика (хиротонисан је у Сремским Карловцима), човјека велике државничке способности, личне предузимљивости и изразите политичке далековидости.

* * *

Научна историографија је сагласна у оцјенама да доба *Петра I Петровића Његоша (1784-1830)* представља велику прекретницу у друштвеном, политичком и државотворном животу Црне Горе. Митрополит Петар I је свом добу – као духовно веома снажна личност, политички мислилац и визионар, талентован државник, изузетно способан организатор борбе за одбрану права на слободан живот Црногораца, Брђана и свих сународника из околних српских области – ударио снажан печат црногорској државности, по чему се његово доба издваја из целокупне историје Црне Горе. Својим особинама енергичног и мудрог државника и неуморним ујединитељским радом који је резултирао стварањем *Црногорско-брдске државе*, затим покушајима сједињења Црне Горе и Боке и осталог Приморја (до Спича) – Петар I је стекао велики углед не само у нашем народу него и у спољњем свијету, о њему се с уважавањем, а понекад и са великом љутњом говорило на дворовима Русије и Аустрије, за њега су знале и крунисане главе Француске, Енглеске и других земаља. Иако је био љути противник Турског царства, Турци су га цијенили више од било којег његовог претходника. Само личност јаке воље, велике енергије, моралне одважности, државничке и војничке храбрости, а уз то и темељне хришћанске првосвјештеничке духовности – могла је, у бесудно вријеме, како је владало у црногорском племенском друштву, да оствари борбено јединство црногорских и брдских племена у одбрани Црне Горе од њиховог најљућег непријатеља скадарског везира Махмуд-паше Бушатлије, султановог одметника, који је имао план да потпуно потчини Црну Гору и Брда и да их трајно укључи у албанску државу коју је замишљао. Побједама Црногораца и Брђана над Бушатлијом на Мартинићима, Крусима и Лопатама 1796. године, коначно је означен крај турском утицају у Старој Црној Гори и дијелу Брда – Бјелопавлићима и Пиперима, а затим Ровцима и Морачи (1820).

Црногорско-брдска држава Петра I темељила се на писаним прописима, које је он инспирисао, а вјероватно, био и једини њихов аутор – *Сшеџи (1796)* и *Законику обшћем црногорском и брдском (1798. и 1803)*. Овим прописима регулисано је дјеловање политичког јединства Црногораца и Брђана, као и нека основна питања из области кривичног, приватног и породичног права. Петар I је иницијатор оснивања *Правишељсџива суда црногорског и брдског („Кулук“)*, органа власти који је имао судску и управну власт, а административни послови обављани су преко народне канцеларије, под руководством митрополитовог секретара. Овим судским и управним органом власти и Закоником, Петар I је ударио темеље црногорско-брдској држави коју ће дограђивати његови насљедници – Петар II и књаз Данило.

Политичка и државничка дјелатност Петра I на осамостаљењу Црне Горе и Брда пада у вријеме великих друштвених и политичких превирања у Европи, крајем XVIII и првих деценија XIX вијека, којима су печат давали

Француска револуција и Наполеонови ратови (1789-1815). Европска ратна збивања дотакла су се и мале Црне Горе. Најприје је Црна Гора то осјетила сломом Млетачке републике (1797), када је војнички снажна и бирократски добро уређена Аустрија запосјела Боку и остало Приморје до Спича, којима су готово четири вијека управљали Млечани. Нови јаки окупаторски су-сјед више од наредних сто година знатно ће утицати на политичке, привредне, културне и друге промјене и токове у Црној Гори.

Од 1806. до 1813. године Бока и Приморје ће доћи под власт Наполеонове Француске. Петар I је два пута покушао да Боку и Приморје од Херцег-Новог до Спича сједини са црногорско-брдском државом. Први пут предводио је Црногорце (заједно са руским поморским снагама) у рату против француских снага 1806/07. године, али послвије Тилзитског мира (1807), између Русије и Француске, морао је повући своју војску из Приморја, којим су тада завладали Французи. Тако је Црна Гора привремено добила новог снажног сусједа. Црногорски митрополит је на челу црногорске војске, уз садејство енглеске флоте, поново ослободио Боку Которску, Будву и Паштровиће од Француза 1813. године. Тада је у Доброти, код Котора, на скупштини Црногораца и Бокеља, проглашено уједињење Црне Горе и Боке Которске. Заједничка влада Црногораца и Бокеља, под називом „Централна комисија”, на челу са Петром I, дјеловала је до 1814. године, када су силе побједнице над царем Наполеоном одлучиле да Аустрија поново запосједне Боку, Будву и Паштровиће. Од онда па до 1878. године, када је ослободила Бар и Улцињ, Црна Гора није имала слободног изласка на Јадран. Митрополит Петар I и његови насљедници водиће политику добросусједства са Аустријом, што је било од обостране користи. Преко Котора и других мањих лука, у рукама Аустрије, одвијао се промет роба и људи са свијетом све до 1878. године, па и до Првог свјетског рата (1914-1918).

Петар I је послвије Бечког конгреса (1815) своје државне планове ширења Црне Горе усмјерио према Брдима и Херцеговини. Тако је послвије боја против Турака у Горњој Морачи (1820) присајединио Ровца и Морачу. На херцеговачка племена успио је да оствари духовни и политички уплив, преко појединих племенских првака, и нарочито сарадњом са игуманом манастира Пиве, Арсенијем Гаговићем, познатим националним радником онога времена у Херцеговини, великим русофилом који је радо приман на руском двору у обављању политичких мисија у име Херцеговачке митрополије.

Петар I је био упућен и у тајне планове о дизању општег устанка Срба против Турака и планове за обнову српске државе и Првог српског устанка под Карађорђевићевим вођством 1804-1813. године. И сам је радио на политичким плановима о ослобођењу српског народа, још од 1785. године. Он је 1807. године пред руски двор и владу изашао са својим политичким програмом – планом о стварању *Славено-српског царства* које би чинили *Црна Гора, Брда, Доња Зетина*, дјелови средњовјековне државе *Рашке, Херцеговина, Дубровник и Далмација до Задра*. Уједињење ових земаља требало

је бити утврђено „за вјечна времена једним општим наименовањем свих области славено-српског царства”, под круном „славено-српског цара”, а која би се присајединила „узвишеној титули сверускога императора”. Пријестоница ове пројектован државе имао је бити *Дубровник*.

Пројекат је очигледно настао као осмишљена синтеза планова и идеја о којима је митрополит Петар I размишљао одраније, са циљем да створи славено-српску државу у којој би Црна Гора чинила њено језгро. Император Александар I и његова влада су оцијенили да у датим европским политичким приликама није могуће ићи на радикална рјешења која је предлагао црногорски владика и владар, па је овај план остао само добро осмишљен докуменат за евентуалну реализацију у неком будућем времену. Његова основна идеја о ослобођењу српског народа и стварању националне државе, на основама историјског права и начелу српске народности, истицаће се у политичким и државним плановима каснијих владара из куће Петровића као могућа алтернатива све до коначног пораза Турског царства 1912. и Аустро-Угарске 1918. године. У ствари ово је био први политички пројекат који је славено-српско царство замишљао и као могућу југословенску државну заједницу.

План Петра I о стварању једне велике славено-српске државе настао је у вријеме Српске револуције (1804-1813), у којој је дошло до тјешње политичке сарадње између Црне Горе и устаничке Србије, коју је водио *Ђорђе-Карађорђе Пејтровић*. Српски устанак је имао великог одјека код брдских и херцеговачких племена, која су устала на оружје. Иако до вођења заједничких војних акција Црне Горе и Карађорђево Србије против Турака није дошло, и на једној и на другој страни било је створено увјерење да су настале повољне прилике да се изгради једна велика српска држава од Дунава и Саве на сјеверу до Јадрана и Шар-планине на југу. Међутим, спољнополитичка ситуација у Европи и судари интереса великих сила на Балкану нијесу ишли у прилог остварењу једне такве политичке замисли у оно вријеме.

Митрополит Петар I стајао је на челу Црне Горе у вријеме великих судара сила у Европи. Ти ратови су дубоко потресли и Балкан и Црну Гору. Од 1785. до 1820. године она је била принуђена да води пет ратова; Црногорци и Брђани извојевали су четири велике побједе од историјског значаја за њену будућност и државну самосталност. Петар I је успио да своју земљу из ових ратова изведе нештетењу, чак ојачану споља и изнутра, територијално увећану, без туђинске власти у својој средини и са постављеним основама домаће власти, отворивши процес изградње нововјековне црногорске државе. Остварио је велики уплив на Брда која је присајединио старој Црној Гори, на херцеговачка племена, Куче и велико васојевићко племе – матицу Лијеву Ријеку. Првак Васојевића, познати национални борац духовник Мојсије Зечевић, игуман манастира Ђурђевих Ступова, за посљедњих пет година живота Петра I био је један од најближих сарадника остарјелог митрополита. Он је учинио да се Васојевићи и у долини Лима чвршће политички оријентишу на Цетиње.

И поред несумњивог духовног и државничког ауторитета Петра I Црногорци су тешко прихватили његове државне органе власти и примјену законских прописа. Због отпора није успио да обезбиједи наплату пореза, обавезу без које се не може замислити функционисање државе, али ће ту фискалну обавезу Црногорцима наметнути Петар II и његови наслѣдници, што ће ојачати органе власти и друге државне институције у земљи.

Немајући органа принуде, Митрополит се, у настојању да сузбије самовољу и племенски партикуларизам, више служио молбама, клетвама и моралним укорима него примјеном казних мјера. Али, Петар I је знао и да енергично иступа против противника суда, управе и примјене закона, мада их није прогонио. Његов ауторитет је због тога бивао све већи не само у Црној Гори и Брдима него и код српског становништва у Приморју и Херцеговини. Побожношћу, строгим животом хришћанског пастира и етичношћу, Петар I је за живота уживао свечачко поштовање; Црногорци су с пажњом слушали његове мудре савјете, називали су га живим „свечем”. Његов синовац наслѣдник Петар II Петровић Његош га је 1834. године и званично прогласио свечем, што је касније прихватила Српска православна црква и уврстила га у ред својих светитеља.

Петар I је посједовао висок степен самообразовања, говорио је стране језике (руски, француски, италијански), имао је књижевни дар, о чему свједоче његове посланице, писма и други списи који се одликују мисаоношћу и концизношћу. Писао је и поезију у духу народне епике, а аутор је и *Крајке историје о Црној Гори*, која је објављена у часопису *Грлици* 1835. године. Био је даровит бесједник.

Дугогодишња владавина Петра I завршена је миром у држави којој је удао темеље. Умро је 18/31. октобра 1830. године, а његове државничке идеје о будућности Црне Горе наставили су да реализују његови наслѣдници.

* * *

Рад на унутрашњем уређењу Црне Горе и изградњи државних установа наставио је наслѣдник Петра I митрополит *Петар II Петровић Његош (1830-1851)*. Он је једини митрополит династије Петровић који је хиротонисан у Русији и имао три звања: владика, архиепископ и митрополит (стекао их је дипломама Синода Руске православне цркве 1833, 1837. и 1844. године). Иако врло млад (рођен 1813), као владар се показао чврст, одлучан и бескомпромисан. Укидањем гувернадурства (1830), као установе двовлашћа, и у служби аустријске владе, оснажио је своју власт и руски утицај у земљи. Петар II је, осим у гувернадурству, имао отпора и међу другим претендентима на свјетовну власт, али и ту опозицију је успјешно скршио. Сламао је и најмањи отпор државним органима и новим мјерама које је уводио у циљу јачања своје власти. Зна се да су многи непослушници платили главом.

Петар II је реорганизовао Правитељство суда црногорског и брдског у *Правителствојџујичи сенати црногорски и брдски*, као највиши судски и управни орган власти у држави. За чланове *Сената* (њих 16) именовао је наистакнутије племенске прваке. Одлуке Сената извршавала је *гвардија*, специјална управно-извршна установа, која је имала извјесне судске компетенције; јединице гвардије биле су под командом племенских капетана. Владу и Сенат обезбјеђивала је служба *перјаника*, названа „ударна пешница владара”. Земљу је 1837. подијелио на *кајетаније* (општине) на челу са *кајетанима* које је лично именовао. Сенатори, чланови гвардије, перјаници и капетани плаћани су из државне благајне, што је значило њихово еманциповање у државне чиновнике, наравно, зависнике од владара. Све је то водило слабљењу племенског партикуларизма, ограничавању самовоље глаvara и јачању централне власти. Иако с доста тешкоћа, мјерама принуде владика је успио да (од 1834) наметне обавезу да Црногорци и Брђани умјесто некадашњег „рајинског харача” (плаћан повремено Турској до краја XVIII стољећа), плаћају држави порез од куће (разрезан у три класе зависно од имовног стања). Тако је, уз субвенције Русије, створио материјалне претпоставке за успјешно функционисање државних органа власти.

Митрополит Петар II је покушао да унутрашње сукобе у Турској — настале између Порте и султана, с једне стране, и везира у Албанији Мустафа-паше Бушатлије и Хусеин-бега Градашчевића, најмоћнијег феудалца у Босни, 1831. године, с друге — искористи за проширење државне територије. Међутим, порази Бушатлије и Градашчевића у сукобу с централном влашћу показали су да Црна Гора не треба да се ослања на такве савезнике као што су Портини одметници, јер они нијесу били у стању да допринесу ни територијалном проширењу ни независности земље. Петар II је крајем 1831. и почетком 1832. године покушао да ослободи Подгорицу, Спуж и Зетску равницу од Турака, али у томе није успио; није било резултата ни у борбама с Турцима на херцеговачкој страни, око Грахова, гдје је 1835. и 1836. године долазило до граничних инцидената. Ти неповољни ратни догађаји утицали су на Петра II да сукобе с Турцима, којих је често бивало око недефинисаних црногорских граница, рјешава дипломатским путем, преговорима. Тако је са херцеговачким везиром Али-пашом Ризванбеговићем спорове и сукобе око Грахова разријешо преговорима (1838. и 1842) и закључењем споразума „између независне области Црне Горе и пашалука херцеговачког”, на основу којег је, између двије стране означена граница, „почињући од врха Кома Кучкога до Драгаља”, што је утирало пут признавању независности Црне Горе. Са скадарским везиром преговори, међутим, нијесу давали резултата. Напротив: дошло је до два сукоба са Осман-пашом Скопљаком – у Бјелопавлићима 1839. и 1843. на Скадарском језеру, када је Црна Гора изгубила острва Врањину и Лесендро, чиме је окрњена њена државна територија.

Спољнополитички односи с Аустријом имали су посебну важност за Црну Гору. Преко Котора у аустријским рукама Црна Гора је имала најпо-

вољнију везу са Европом. У Бечу се, међутим, са доста неповјерења гледало на широко отворена врата руском утицају у Црној Гори, што је имало утицаја на повремено хлађење односа са црногорским владаром. Хабзбуршко царство, као стуб католичанства, сузбијало је владину јурисдикцију над православним становништвом у Приморју, етнички истовјетним са Црногорцима. Црногорска митрополија је на аустријској територији имала два манастира – Подострог (Маине) и Стањевиће (овај посљедњи је био и резиденцијални), што је такође стварало одређене проблеме у односима Цетиња и Беча. У току преговора вођених између Петра II и бечке владе о разграничењу од 1837. до 1841. постигнута је сагласност да Аустрија откупи ове манастире, а затим је потписан споразум (1841) о маркирању границе између Црне Горе и Аустрије, без учешћа и сагласности представника Турске, која је сматрана по међународном праву сувереном над Црном Гором. Тај догађај је имао великог значаја за спољнополитичку афирмацију Црне Горе.

Петар II је у револуцији 1848/49. године био политички врло ангажован; у тим збивањима видио је могућност ослобођења Срба и Хрвата од мађарског и италијанског национализма и стварање њихове заједничке државе у границама велике и вишенационалне Аустрије. Он је у овим догађајима афирмисао југословенску идеју, битно је обогативши својим идеолошким и политичким погледима. Он је јасно артикулисао и име *Јужославија*. Црногорски владика и државник, ненадмашни пјесник и филозоф, показало се, био је, међутим, у заблуди када је вјеровало да ће ток догађаја узети такав смјер да се осигура неометан национални развој Срба и Хрвата не само у Аустрији 1848/49. године већ и шире. Јер, развој догађаја у револуцији показао је да је црногорски владар погрешно процијенио да је настала повољна историјска ситуација да се југословенска идеја реализује ослобођењем јужнословенских народа и стварањем њихове заједничке државе у склопу Аустријског царства. Тако уједињени Јужни Словени, сматрао је Петар II, требало је да Европи дају нови лик, не питајући се да ли је то било историјски могућно и реално, да ли је то одговарало Хабзбуршком двору. Петар II је и после слома револуције 1849. године – када му је постало јасно да је Беч и Хрвате и Србе политички изиграо, *да их је максимално искористио за одбрану Хабзбуршког царства, али да за узвраћ ништа нијесу трајно добили* – иако политички депримиран, наставио да пропагира југословенство, вјерујући у његову будућност. То потврђују његова писма и други списи из 1850. и 1851. године. Штавише, и на корицама своје посљедње књиге *„Лажни цар Шћепан Мали“* назначио да је штампана *„У Југославији“* 1851. године.

Петар II је идеји југословенства удахнуо своју широко племениту душу, своју оригиналну и визионарску политичку мисао о нужности јединства Јужних Словена. Ипак, није успио да ту мисао до краја развије и учини је јаснијом својим насљедницима. Оно што је било и остало јасно јесте да је он својом визијом насљетио да од црногорства као есенцијалног српства даљи

развој треба да иде и ка југословенству као највишем опсегу и суштински најтемељније заснованом рјешењу српског националног питања. Ослобођење српског народа од Турског и Аустријског царства он је у историјској будућности наслућивао, видио у неминовној сарадњи црногорског односно српског са другим југословенским народима за њихово ослобођење и уједињење. Његова југословенска мисао, идеја, стекла је реалне историјске услове за реализацију тек са завршетком Првог свјетског рата – 1918. године.

Црна Гора Његошевог доба је успјела да се незнатно територијално прошири, увећа. У њен државни териториј ушли су Братоножићи и Горњи Васојевићи – Лијева Ријека, матица племена, и насеља на горњем току Таре, у граници „од Кома до Драгаља”. У вријеме владавине Петра II, његов утицај се почео снажније запажати и у Васојевићима, на горњем току Лима. Ослонац му је био игуман Мојсије Зечевић, који се послѣ осмогодишњег боравка у Цетињском манастиру и веома запаженог духовног и политичког дјеловања, као први савјетник остарјелог Петра I и младог Петра II, вратио 1833. године у Ђурђево Ступове. Игуман је наставио да са Петром II одржава потајне везе и шири националну пропаганду за ослобођење српског народа на горњем току Лима. Његош је формирањем Љеворечке капетаније, почетком 1840-тих година, створио још повољније могућности да шири свој уплив на васојевичко племе и друге етничке заједнице у долини Лима. Коначно, пријемом Миљана Вукова Вешовића, кога је именовао љеворечким племенским барјактаром, а затим и побратимио га са својим синовцем и насљедником Данилом – Петар II је визионарски антиципирао сједињавање великог васојевићког племена са црногорском државом, што ће у ослободилачким ратовима реализовати књаз Данило и краљ Никола.

Владика Петар II је остварио снажан утицај и на племена Дробњаке, Ускоке, Бањане, Грахово и друге племенске заједнице у Херцеговини. Својим националним политичким дјеловањем припремио је масовне устанке које ће касније подржавати Црна Гора, на челу са књазом Данилом, а што ће резултирати ослобођењем околних племена и њиховим сједињењем са црногорско-брдском државом. Непрецизна статистика биљежи да је државна територија Црне Горе у доба Петра II износила око 3.000 км² са 60-80 хиљада становника.

Петар II је био државник и духовник широког културног замаха. Био је генијалан пјесник, даровит мислилац, човјек изузетне образованости, одличан зналац више страних језика, дубински познавалац античке филозофије, историје, хришћанства и ислама. Владом је као просвијећени монарх. Уз његову титулу митрополит, најчешће се титулисао као владика, све чешће се сретао додатак: *и љосјодар Црне Горе*. Његовим енергичним залагањем на Цетињу је 1834. године отворена прва државна основна школа, а касније и друге. Исте (1834) године отпочела је рад и штампарија у којој су штампани и неки књижевни радови овог великог пјесника, збирке народних пјесама, алманах *Грлица*, као и први уџбеници за основну школу.

Владара и митрополита Петра II засјенио је пјесник, „један од најгенијалнијих у вијеку Гетеа, Бајрона и Пушкина”. Оставио је у културно наслеђе више књижевних дјела – *Пусићњак Цетињски*, *Лијек јаросији Турске*, *Огледало српско*, *Свободијада*, *Луча микроkozма*, *Лажни цар Шћепан Мали* и *Горски вијенац* – којима је остао ненадмашан у нашој књижевности.

Умро је у 38. години живота, на врхунцу своје стваралачке духовне и државничке снаге. Његовом смрћу (1851) завршио се период владиката, теократске владавине у Црној Гори.

II

СВЈЕТОВНИ ВЛАДАРИ ЦРНЕ ГОРЕ — КЊАЗ ДАНИЛО И КЊАЗ И КРАЉ НИКОЛА ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ

Први свјетовни владар Црногорско-брдске државе постао је *Данило Петровић (1851-1860)*. Он је на основу тестаментa Петра II, и уз подршку Русије, узео титулу књаза, а државу прогласио *Књажевином Црне Горе и Брда* 1852. године. Титули књаза додао је и епитет *џосјодар*, који су уз титулу владике и митрополита употребљавали и Петар I и Петар II. На актима се потписивао углавном титулом „Књаз црногорски”. У свом Законику из 1855. године себе титулише „Књаз и Господар”, а на крају се потписао као „Књаз црногорски и брдски”. Титула *књаз* остала је непромијењена у свом изворном облику до проглашења краљевине 1910. године. Са књазом Данилом отпочео је *монархистички ајсолутистички систем владавине у Црној Гори*, духовна власт је одвојена од свјетовне.

Књаз Данило се показао најенергичнијим владарем, од свих Петровића. Заокружио је формирање институција које су обезбјеђивале развитак Црне Горе као строго централизоване државе. Снагом политичке воље и принудом силе обезбиједио је функционисање установа које су снажиле његову врховну, апсолутну власт. Сенаторе, капетане и друге државне чиновнике именовао је из реда својих присталица. Спровео је низ реформи и оформио црногорску државу каква се, углавном, јавља, уз мања реформска дотјеривања, до почетка XX вијека, до доношења Устава и успостављања Скупштине крајем 1905. године. Реформе је смјело спроводио, лемећи немилосрдно племенске отпоре. Ослонац свом апсолутистичком систему владавине створио је у реорганизованој „крстосној” војсци и старјешинском – официрском кадру њему оданом, као и гарди од хиљаду „убојника”, оформљеној 1853. године. Племена је претворио у територијално-административне јединице, на челу са капетанима, локалним административним, судским и војним органом власти, у свему зависним од владара. Књаз Данило као владар био је на врху државне љествице, посљедња и одлучујућа инстанца рјешавања свих, па и наоко ситних питања. Спољна политика зе-

мље била је искључиво у његовим рукама. Реформе у држави озваничене су у *Законику Црне Горе и Брда 1855* (познат и под именом *Законик књаза Данила*). Књаз Данило је вршио и економске реформе: модернизовао је порески систем (дације) и увео царину на увозну робу. Од значаја за изградњу грађанске државе било је и установљење књажевског двора (Биљарда је резиденција) са скромним церемонијалом, чему је много допринијела кнегиња Даринка, жена савременог европског грађанског образовања и васпитања. Од оног времена институција двора је стицала све већу улогу у вођењу унутрашње и спољне политике у земљи.

Књаз Данило је испољио енергичност, до граница суровости и безобзирности, према племенском партикуларизму уопште, о чему свједоче обрачуни са племенима Куча и Бјелопавлића, њихове похаре праћене проливањем крви биле су упозорење да неће бити милости према било каквој опозицији државним реформама и његовом аутократском начину владања. Таквим средствима државне принуде успио је да сломи племенски партикуларизам и сепаратизам и да онемогући самовољу главара, старе прваке замијенио је сенаторима, капетанима и другим носиоцима државне власти који су без приговора прихватили државне реформе. Под пријетњом смртне казне забранио је крвну освету. Власти су предузимале строге мјере против крађе, отимачине и других видова анархичног понашања.

Реформе књаза Данила су биле усмјерене к томе да се ојачају државне институције. Све је рађено у циљу консолидације унутрашњих прилика у земљи и стварања услова за успјешно вођење борбе против Турске, за ослобођење околног спрског народа и проширење државне територије на плодније крајеве. Ове циљеве државне политике књаз Данило је дефинисао позивајући се природно на етничко и историјско право; разрадио је план учвршћења и ослобођења ширих српских области – источне Херцеговине, Доње Зете (са градовима Подгорица и Скадар), Полимља и Потарја у Старој Србији. Своје захтјеве за проширење на „класичне српске земље” образлагао је, пред европским силама, чињеницом да му припадају на основу историјског права и етничког начела као важећих у конституисању европских националних држава.

Овако замишљен национални државни програм књаз Данило је могао да оствари подстицањем устаничких покрета у Херцеговини и у Васојевићима у долини Лима, чак и мимо војних и других могућности Црне Горе да им пружи помоћ. Потпиривање устаничке ватре у Херцеговини и привремено освајање Жабљака на Скадарском језеру Порта је узела као непосредан повод за рат против Црне Горе. Војни поход је повјерила Омер-паши Латасу, потурченом Србину из Лике, једном од најспособнијих турских команданата, који је са армијом од преко 25.000 војника завојштио на Црну Гору. Рат је отпочео крајем децембра 1852. а завршен је 24. фебруара 1853. године. Прекинут је, у драматичној ситуацији за Црну Гору, енергичним посредовањем дипломатија Русије и Аустрије на султановом двору у Цариграду.

Сљедећих неколико година тињали су покрети око недефинисаних црногорских граница да би се поново разбуктали, опет, на миг и по тајним упутствима са Цетиња, 1857. године. Јер, када је књазу Данилу постало јасно да европске силе, окупљене на Париском конгресу (1856), међу којима и Русија, поражена у Кримском рату, не намјеравају да Црној Гори признају независност, књаз се одлучио на рискантан корак – на војну акцију против Турске, да би тиме принудио велике силе да приступе разграничењу и међународном признању Црне Горе. Био је увјерен у успјех своје политичко-војне акције, с једне стране, ослањајући се много више на дипломатску подршку Француске него ослабљене Русије а, с друге, подстицањем устаничког покрета у Херцеговини и Васојевићима. Пред велике силе постављао је захтјеве да се Црној Гори уступе устаничке области, полазећи од етничке истородности, „историјске утемељености”, припадности православној вјери и сталној тежњи српског становништва да се сједини са Црном Гором. Великим силама доказивао је своја права на „класичне српске земље”, стално је истицао да би се Црна Гора њиховим добијањем ослободила „стијешњености” и изолације у којој је држи Турска, а због чега долази до честих сукоба између двије земље. У мају 1856. године, књаз Данило у писму цару Наполеону III, наводећи разлоге сукоба са Турцима, између осталог, каже: „Ми смо са свих страна опкољени непријатељима, отвореним или потајним, који нас држе изоловане од Европе... Да би нас побиједили глађу, они су заузели српске земље и српско море тако да нама није остало ништа друго до голих стијена и једно срце које никада малаксати неће...”

Писмо сличне садржине књаз Данило је упутио и потписницима Париског мира, маја 1856. године, у којему се жести на европске силе што се њихови владари нијесу „никад постарали” да независност Црне Горе и њеног народа „буде призната нити да он буде примљен у скуп европских држава”. „Ако Црна Гора остане стијешњена у овим границама – пише књаз Црне Горе и Брда – црногорски народ ће морати да и од сада живи у непрекидној борби као што је живио и прошла четири вијека”. Књаз Данило није тражио да се Црној Гори призна право на „оне земље које су некада биле њена својина” него само на „оне земље за које је ратовала у најновије доба, и за које је као и за своју независност пролијевала своју крв”. На основу историјског и етничког права, црногорски књаз је тражио само крајеве и мјеста које су Црногорци посљедњих година „имали у својини”: Грахово, Жупу, Бањане, Пиву, Дробњак, Крушевицу и Зупце на херцеговачкој страни, „и Васојевиће до ријеке Таре и Лима”, за које се „и данас бију с Турцима за њих”. Књаз је захтијевао да се Црној Гори омогући и излазак на море и да јој се да какво „трговачко пристаниште” без кога нема „слободне трговине”, нити „напретка ни унутрашњег развитка у земљи и њених веза са сусједним државама”. И за излазак на Јадранско море позвао се на историјска и етничка права, наводећи да „се у почетку XVIII вијека владика Данило старао да споји барско приморје са Црном Гором, које је некада било ње-

но”. Сматрао је Барско приморје црногорским, будући да је оно чинило важан дио некадашње Зетске државе.

Како Париски мир није Црној Гори дао никакву међународну сатисфакцију, већ је прећутно потврдио суверенитет Турске над овом земљом, књаз Данило је настојао да велике европске силе присили да узму у разматрање црногорско питање на тај начин што је врло смјело (у погледу исхода), поново подстакао устанак у Херцеговини и на горњем току Лима, у Васојевићима. Резултат те акције била је битка на Граховцу 1/13. маја 1858. у којој је турска војска претрпјела страховит пораз, а Црногорци под вођством војводе Миљана Вукова и војводе Новице Церовића разорили су турски град Колашин у јулу исте године. Послије ових догађаја дошло је, енергичном акцијом дипломатија Русије и Француске, до формирања међународне комисије која је разграничила Црну Гору са Турском (1858-1859), уз територијално проширење приближно за око 1.500 km². Тако је црногорска државна територија до 1878. године износила 4.400 km². Одлуком великих сила добила је: Граховски крај, Жупу никшићку, Ускоке, Горње Липово, Васојевиће до Злоречице, Лима и Трепачке ријеке (Горњи Васојевићи), дио Куча и Дробњака.

Чином разграничења *de facto* међународно је призната Црна Гора, њен углед је нагло порастао у европском свијету, а у српском народу створен је култ витешке и слободне Црне Горе. Књаз Данило је стекао ауторитет владара без премца на Балкану. Иако велике силе нијесу формалноправно признале Црну Гору, овај чин је наговјестио да ће неминовно усљедити и *de jure* међународно признање њене независности. Национални и државни програм књаза Данила, који је пао као жртва атентата, августа 1860. у Котору, да Црна Гора изађе из стијешњености у којој се налазила, а ради рјешења својих егзистенцијалних проблема, наставиће да постепено, више ратовањем против Турске него дипломатијом, реализује његов наследник, књаз Никола.

* * *

За вријеме дуге владавине књаза и краља Николе Петровића (1860-1918), Црна Гора је прошла кроз три периода свог државног, друштвено-економског и културног развитака. Књаз Никола, млад и државничким пословима неискусан, отпочео је своју владавину у веома драматичним околностима. Наиме, морао је да се обрачуна са бројним противницима куће Петровића, који су одмах послје убиства књаза Данила дигли главу и покушали да оспоре власт његовом синовцу. Међутим, захваљујући енергичном, храбром и ратнички прослављеном војводи Мирку, оцу младога књаза, који је првих година фактички био стварни господар у земљи – опозиција је немилосрдно скршена. Млади књаз је уз великог војводу Мирка, могао бити сигуран на пријестолу првих година своје владавине, упркос чињеници да је тих година Црна Гора пролазила кроз највиша политичка и

ратна искушења у односима са Турском – 1862. године била је принуђена да води веома тежак рат са Турским царством.

Први период владавине књаза Николе (1860-1878) протекао је у знаку веома сложених политичких и ратних односа између Црне Горе и Турске. У том периоду привредни, друштвени и културни развитак Црне Горе се одвијао у веома стијешњеним границама. Површина државне територије је износила 4.400 км² са приближно 100-120 хиљада становника. Са око 15.000 хектара ораница у цијелој земљи, није било услова да се обезбиједи егзистенцијалне потребе црногорског становништва. Успостављањем државних граница смањено је и кретање црногорских сточара са стадима од љетњих ка зимским испашама, и обратно, што је имало за посљедицу опадање сточарства. Зато је књаз Никола од почетка своје владавине истицао да је рјешење животних проблема Црне Горе у њеном ширењу на неослобођене српске околне области (Херцеговине, Доње Зете, Затарја и Полиња у Старој Србији). Доказивао је природно и историјско право Црне Горе и на Јадранску обалу. Наставио је да подстрекава немире и устаничко врење 1861-1862. у Херцеговини и Васојевићима (у долини Лима) у нади да ће успјети да прошири државу на те „српске историјске области”, чиме би био задовољен „животни минимум” црногорског народа. Јер, са оно мало обрадивих површина у земљи, између два разграничења са Турском (1858-1878), није се могао добити ни минимум пољопривредних производа којима би биле задовољене потребе становништва за прехрану. Због тога су Црногорци били упућени на турске и аустријске пазаре, али за куповину жита, чак ни у вријеме мира, ни држава нити народ нијесу имали довољно новчаних средстава. Русија је слала скромна финансијска средства и помоћ у жити, али на то се није могло стално и дугорочно рачунати. Трговина у Црној Гори као привредна грана била је још увијек неразвијена, домаћи тргови (пазари) су тек настајали, имали су искључиво локални карактер. Вриједност извоза је била сасвим мала. Занатства, изузев оног сељачког, готово и није било. Црногорске финансије зависиле су од сталне субвенције Русије за државне и црквене потребе. Повремено финансијску помоћ црногорском двору је давало Аустријско Царство, а и Србија је помагала наоружање црногорске војске.

Привредна заосталост, а прије свега оскудица у плодном земљишту, условљавала је перманентно исељавање сиромашног становништва у Србију, одлазак на рад на Блиски исток, у привредно развијене европске земље, а посљедњих деценија XIX и првих XX вијека и у Средињене Америчке Државе, Канаду и Јужну Америку. Црногорског владара су те миграције јако бринуле јер су утицале и на смањење борбене моћи Црне Горе.

Гранични инциденти и спорови дуж црногорско-турске границе били су честа појава, стална пријетња већим сукобима између Црне Горе и Турске. У настојању да сломи, угуши устанике у Херцеговини и Васојевићима 1861. и 1862. године, Турска је напала Црну Гору окривљујући је да се ми-

јеша у њена унутрашња питања. Порта је водила рат са циљем да потпуно уништи Црну Гору. Књаз Никола и његов отац војвода Мирко, стварни заповједник црногорске војске, употријебили су за одбрану све своје војне снаге и устаничке јединице, али за заустављање снажне турске армије Омер-паше Латаса да не заузме Цетиње од пресудног значаја била је дипломатска интервенција Русије и Француске на Порти. Њиховим посредовањем крајем љета 1862. између Црне Горе и Турске склопљен је мир на бази *status quo*, уз још неке неповољне обавезе за црногорску државу.

Књаз Никола и владајући цетињски кругови били су, и последице неповољног завршетка рата 1862. године, увјерени да ће од будућег успјешног ратовања против Турске највише зависити реализација државног програма Црне Горе за своје територијално увећање. Стога је вријеме између 1862. и у 1875. године протекло у припремању нових народних покрета и устанака у околним областима и рата с Турском. У оквиру тих организационих припрема за ширу националноослободилачку борбу Црна Гора је са Србијом кнеза Михаила Обреновића склопила тајни уговор о формирању Балканског савеза (1866), коме су приступиле Грчка и Румунија, као и елита националноослободилачких организација Бугарске. Међутим, овај савез се угашио последице убиства кнеза Михаила (1868).

Књаз Никола је, међутим, наставио политику подстицања српског народа у заграничним крајевима на борбу против турских власти. Држао је везе са првацима у Херцеговини, у Васојевићима у долини Лима и дјеловима Старе Србије и Доње Зете, давао им упутства како потајно да припремају народ на устанак, како би то искористио да на ове области прошири своју стијешњењу државу. У годинама пред избијање Велике источне кризе (1875-1878), започете устанцима у Херцеговини, Босни и Васојевићима у долини Лима и шире у Старој Србији, књаз је јасно изразио српску националну и владарску идеологију, поред осталог, и у својој родољубивој пјесми „Онамо, 'намо”. У политичком пројектовању велике црногорске државе, која је имала бити „Пијемонт” Српства, видио је Стару Србију са градовима: Беране, Бијело Поље, Пећ, Ђаковица и Призрен, као некадашњу пријестоницу средњовјековног Српског царства. Разумије се, у пројекат велике Црне Горе имала се наћи и Херцеговина до Неретве и Доња Зета са Подгорицом и сјеверна Албанија са Скадром. Таквим проширењем на ове области, Црна Гора би, сматрао је црногорски владар, задовољила своје државне и националне интересе. Те националне пројекције држаће се он све до 1912/13. године, а нове територијалне захтјеве истаћи ће и у Првом свјетском рату.

Остварење државних националних планова књаза Николе, међутим, зависило је не само од борбености Црногораца већ и од расположења и става великих европских сила, прије свих од Аустро-Угарске, да их подрже за зеленим столом, што ће се јасно испољити у Великој источној кризи (1875-1878). Показаће се узалудним црногорско пружање помоћи устаницима у Херцеговини, Затарју и Полимљу, као и успјешно вођење национално-

ослободилачког рата (1876-1878), у коме су били ослобођени пространи српски крајеви од вишевијековне доминације Турског царства. Поништењем Санстефанског мировног уговора из марта 1878. године, по коме је Црна Гора требало да се прошири за готово 11.000 км² (имала би површину од 15.335 км²), велике силе на конгресу у Берлину својим одлукама (у љето 1878) покопале су планове о великој Црној Гори. Одлукама Берлинског конгреса Црној Гори је призната *de jure* независност, али њена територија у односу на оно што јој је пројектовао Санстефански мир била је смањена за око 6.000 км². (Умјесто пројектованих 15.335, њена површина износила 9.475 км².) Ово проширење је, истина, било више него двоструко у односу на дотадашњу државну територију, али, овим нијесу задовољени државни интереси и ратни циљеви Црне Горе. Напротив, знатно су поништени и резултати њеног успјешног ратовања. Књазу Николи је Аустро-Угарска ставила до знања још у току рата да не очекује велике добитке на страни Херцеговине, а ни у Старој Србији. Одлукама у Берлину Црној Гори је ограничен суверенитет над јадранском обалом (луком Бар), закинута је и у другим својим државним интересима. Одлуке Берлинског конгреса значиле су пораз и за Црну Гору и за Србију, односно за све јужнословенске народе, са далекосежним посљедицама за њихов даљи развитак. Оне су биле поразне и за велику Русију, њене балканске интересе и блискоисточну политику. Књаз Никола је, дефинитивно одбијен од Херцеговине, стратегију своје политике проширења државе од оног времена усмјерио на области Старе Србије – Затарје, Полимље, горњи ток Ибра и Метохију (Пећ, Дечане, Ђаковицу и Призрен), као и на Скадар и сјеверну Албанију.

Територијално увећање црногорске државе 1878. године, ипак, значило је и знатно повећање становништва. По неким непрецизним статистичким подацима, Црна Гора је крајем XIX вијека имала до 300.000 становника, што је очигледно преувеличано, јер први државни попис из 1910. године биљежи 211.000 становника. Истина, посљедње двије деценије XIX и на почетку XX вијека било је масовног исељавања у Србији и економског миграња у европске земље, САД и друге прекоокеанске државе, али не толико да би дошло до овако драстичног смањења становништва у односу на податак с краја XIX вијека.

Црногорска држава од 1878. године постала је етнички, вјерски и социјално знатно сложенија. У новодобијеним областима, нарочито у градовима, затечено је доста муслиманског становништва, а у граничним крајевима према Албанији Албанаца. Црна Гора је добила и приличан број римокатолика. Књаз Никола је својом толерантном вјерском политиком омогућио и муслиманима и католицима поштовање њихових вјерских права, што је гарантовано прописима или договорима (Конкордат са Ватиканом), а у грађанским правима су били у свему изједначени са Црногорцима, иако је званично државна вјера у Црној Гори била источно-православна.

* * *

Период владавине књаза Николе од 1878. до 1905. године био је веома динамичан у развоју Црне Горе. У овом периоду се одвијао процес интеграције друштва новодобијених области са структурама друштва предберлинске Црне Горе.

Иако одлукама Берлинског конгреса нијесу били задовољени национални и државни интереси Црне Горе, њено територијално проширење са градским насељима (Подгорицом, Никшићем, Колашином, Баром и Улцињом) и изласком на Јадранско море ипак јој је омогућило бржи привредни, друштвени и културни развој. У овом периоду грађена је мрежа колских путева, а од почетка XX вијека уводи се редован аутомобилски саобраћај (путнички и поштански). Успостављен је и међународни телеграфски и телефонски саобраћај. У новоослобођеним крајевима укинута су остаци османског феудалног система, аграрном реформом земља ага и бегова припала је бившим чифчијама (зависним сељацима), или беземљашима, а дио и главарима и заслужним војницима. Високи државни функционери такође су добили знатан дио земље, а књаз Никола је постао највећи земљопосједник у држави. Од конца XIX вијека јављају се и прва индустријска предузећа у области дрвне индустрије, производње пива и дувана. Трговачку дјелатност и почетне облике индустријализације пратио је и страни финансијски капитал, углавном италијански, оснивају се и први новчани заводи – штедионице и банке. Домаћи новац (перпер) емитује се од 1906. године, (мада је и даље у оптицају и страни, у првом реду аустријска круна), али он није имао битнијег утицаја на привредни развој земље. Зеленашки капитал је подстицао економску диференцијацију и доприносио општем сиромашењу становништва. Страни капитал (углавном италијански) добија повољне концесије што је давало изгледе за бржи привредни развој у земљи, али и изазивало незадовољство у редовима младе домаће буржоазије која је тиме потискивана у конкуренцији, заузимајући спореднији значај у привредном животу земље.

Књаз Никола је још почетком седамдесетих година XIX вијека започео реформе државне управе реорганизацијом Сената, раздвајањем државне и личне књажеве (дворске) благајне, увођењем буџета, реформом војске и чиновничког апарата. Међутим, тај реформски процес био је прекинут у рату 1876-1878. године. Реформа у новим политичким и привредним условима била је неминовна, проширена држава је тражила модерније и ефикасније државне институције. Тако су ингеренције Сената преузели новоформиран централни органи: Државни савјет, министарства и Велики суд. Књаз-господар је задржао законодавну и врховну судску власт, владао је аутократски, са неограниченом моћи. Законом из 1902. године институционализована је књажевска влада, као највиши извршни орган власти у земљи. Предсједника владе и министре именовао је владар. Држава је до

1910. године била подијељена на пет области, а оне на капетаније. Овом реформом први пут су раздвојене управна и судска власт у Црној Гори. Али и над једном и над другом је неограничена власт владара, који се мијеша у надлежности и суда и владе, доноси одлуке по свом нахођењу. Од 1910. године Црна Гора је подијељена на десет области: Катунску (центар Цетиња); Ријечко-Љешанску (Ријека Црнојевића); Приморско-Црмничку (Бар); Зетску (Подгорица); Брдску (Даниловград); Никшићку (Никшић); Дурмиторску (Шавник); Вучедолску (Велимље); Морачко-Ровачку (Колашин) и Васојевићку област (Андријевица). Области су се административно-територијално дијелиле на капетаније.

Доношењем *Ойшѿеѿ имовинскоѿ законика (1888)*, који је на основу обичајног права и дотадашњег црногорског законодавства кодификовао чувени правник Валтазар Богишић, ударене су темељне основе даљој изградњи правног система грађанског друштва у Црној Гори.

И поред ових реформи и све изразитијег развоја грађанског друштва књаз Никола је наставио да влада аутократски, што је за оновремене европске прилике представљало анахронизам. Стара племенска структура друштва била је у основи разбијена, али не и потпуно елиминисана и онемогућена да не би успоравала развој грађанског друштва у земљи. Томе је доприносио и владар својим аутократским начином владања, а у томе је имао подршку и дијела старије главарске генерације. Књажевом апсолутизму прву опозицију су чинили најистакнутији и најзаслужнији војводе (Марко Миљанов, Машо Врбица, Јоле Пилетић, Пеко Павловић) и други главари незадовољни господаревим односом према њиховим ратним и другим заслугама. Однос књаза Николе према њиховом опозиционом ставу био је беспштедан, неки од њих били су принуђени да емигрирају из Црне Горе, а други се никада нијесу са њим измирили. Другу много снажнију опозицију аутократизму чинила је млада грађанска класа у формирању, малобројна интелигенција, ђачка и студентска омладина која се школовала у иностранству, највише у Србији. Ове друштвене снаге су све гласније и снажније постављале захтјеве за демократизацијом земље, модернизацијом управе, доношењем устава и завођењем парламентаризма. Владар и двор су врло тромо реаговали на све захтјеве грађанских снага, што је имало далекосежне негативне посљедице за државни и политички развитак Црне Горе.

* * *

Трећи период владавине књаза-краља Николе отпочео је 1905. године и трајао до гашења државне самосталности Црне Горе, односно до њеног уједињења са Србијом и осталим југословенским земљама 1918. године. У том периоду, под притиском грађанских друштвених снага унутар земље, као и спољнополитичке подршке коју су оне уживале из иностранства, у

првом реду из Србије, књаз Никола (од 1900. године носио је титулу *Краљевско Височанство*), био је принуђен да попушта и да строго аутократски начин владавине донекле замијени уставним. „Књаз и Господар Црне Горе”, како се титулисао, даровао је народу „по милости бојжој” Устав 6/19. децембра 1905. године. На „даривање” Устава имала су утицаја демократска догађања, како у Србији тако и у другим јужнословенским земљама 1903. године. Ипак, најдиректније је на завођење уставног режима имала утицај буржоаско-демократска револуција у Русији 1905, када је и цар Николај II био принуђен да уводи политичке демократске реформе. По *Устави*, Црна Гора је проглашена уставном монархијом, владар је законодавну власт дијелио са Народном скупштином, али је задржао пуну контролу и над владом и над судством. Црна Гора је задржала дотадашњу територијалну подјелу у земљи, Устав је прописао изглед државног грба, заставе (са бојама: црвена, плаветна и бијела); владар је постао заштитник „свијех признатијех вјероисповијести у Црној Гори”, док је „државна вјера” у земљи била „источно-православна”. Уставно су гарантовану грађанима: слободе вјероисповијести, једнакост пред законом, неповредивост својине, независност судова и судија које „поставља књаз Господар”. Сваки црногорски држављанин плаћао је, према имовинском стању, држави дацију и порез. Послије увођења уставности настало је више реда у држави, мада господар није много држао до његове примјене у пракси. То ће бити узрок политичких сукоба између монарха и демократских снага – скупштинске опозиције – који ће се стално заоштравати са посљедицама тешким за владара али и за политичку опозицију.

Наиме, од доношења Устава политички живот је у земљи постао знатно динамичнији, распламсале су се политичке борбе, институционализоване у Народној скупштини преко *клубашке (народне)* и *владареве љубашке* странке. Латентни ривалитети и сукоби између владара и опозиције кулминирали су у судским процесима – Бомбашкој (1908) и Колашинској афери (1909), за које је опозиција тврдила да су искључиво политички. Политички односи су се заоштрили и између дворова и влада Црне Горе и Србије. И једна и друга страна нијесу се уздржавале од изрицања најтежих увреда преко штампе и других облика комуницирања. Но, двије државе, чији је народ етнички био истовјетан, и њихове династије у стратешким националним опредјељењима, поготово у условима заједничке спољне опасности, као што су били анексиона криза 1908, балкански ратови 1912-1913. и почетак Првог свјетског рата – јединствено су иступале и браниле своје државне и националне интересе.

Књаз и краљ (од 1910) Никола је водио спољну политику с ослонцем на Русију, што је било у духу традиције односа династија Петровић Његош и Романових још од владике Данила (1711). На чвршће повезивање са руским двором од краја XIX вијека утицала је и удаја двије црногорске принцезе за кнежеве династије Романових. Но, било је извјесног приближавања и Аустро-Угарској, а настављене су и пријатељске везе са Француском, па и Ве-

ликом Британијом; последице 1878. године успостављени су дипломатски односи са Турском, Грчком, Бугарском и још неким земљама, укључујући и Сједињене Америчке Државе. Од 1896. године, од удаје принцезе Јелене за Виктора Емануела, будућег краља Италије, књаз Никола се чвршће ослања и на Италију, што је изазивало подозрење Русије и Србије.

Ипак, све до Октобарске револуције (1917), на Црну Гору је остао доминантан спољнополитички утицај Русије. Војска и државна управа Црне Горе финансирани су, углавном, субвенцијама руске владе. Црногорски владар је побједама у ослободилачким ратовима над Турцима 1876-1878 и 1912/13. године стекао велики углед мање-више код свих европских кабинета: називан је „царем јунака”, а удајом пет својих лијепих и образованих кћерки за престолонаследнике и принчеве – српског, руског, италијанског и њемачког двора — стекао је и епитет „таст европски”.

У настојању да поврати владарски ауторитет пољуљан у политичким и судским процесима и политичкој кризи која је пратила црногорски двор – иако је држава била презадужена, и економски зависна од неких великих сила – књаз Никола се одлучио на проглашење Црне Горе за краљевину, а себе за краља. На проглашење краљевине имала је утицаја и чињеница да је и у том погледу требало Црну Гору у рангу изједначити са Србијом (проглашена краљевином 1882). Чин проглашења Црне Горе за краљевину, а књаза Николе за краља обављен је у Народној скупштини 15/28. августа 1910. године.

Предајући краљу Николи књигу *Педесет година на престолу Црне Горе 1860-1910*, др Лазар Томановић, предсједник министарског савјета, истакао је његове заслуге, као великог војсковође „у два велика осветничка рата за слободу Српског Народа”, а нарочито лично учешће у „потоњем” (1876-1878) који је завршен „са сјајним побједама”. Нарочито је влада нагласила краљев огроман допринос проширењу Црне Горе: „дијелом Захумља и дијелом Рашке; па равном Зетом, колијевком Немањином и милом „Дједином” свих Немањића; па Приморјем Српским, отворивши Црној Гори слободне путеве, по Српском мору, са осталим свијетом”.

Краљ Никола у свечаној бесједи поводом проглашења Црне Горе за краљевину, прихватајући понуду Скупштине да прими краљевску круну, позвао се на историјска права, сматрајући то чином обнављања краљевине „немањићке Зете” и васкрсавањем у „земљи њеног старог краљевског достојанства”. „Дубоки су темељи овој обновљеној краљевини нашој. Они силазе до некадашњих зетских краљева Војислава, Михаила и Бодина”, – истакао је краљ Никола. Било је то први пут да се један владар династије Петровић експлицитно позвао на краљевску државну традицију династије Војислављевића. У свом говору краљ је даље рекао да очекује „да ће про-свијећена Европа, која је до сада вазда уважавала жртве, које је Књажевина Црна Гора приносила на олтар слободе и напретка, гледати у обновљеној

краљевини на овој страни Српства јемство и залогу за одржавање мира у овим крајевима”.

Нема сумње, проглашење краљевине је допринијело већем угледу Црне Горе. Био је то догађај од изузетног историјског значаја за Црну Гору и династију Петровић Његош, којој је краљевско достојанство припадало „по историјском праву и по сопственим заслугама”. Краљ Никола је на крају свог говора изразио надања „да ће све велике силе с благословом поздравити, поред једне краљевине у Подунављу, ову другу у српском Приморју, као једну залогу више за културни напредак и мир на овој граници између истока и запада, а словенство и сви Срби као још једно више јемство за опстанак и бољу будућност српског племена”.

На историјски и етнички „утемељеним правима” заснивао је краљ Никола своје ратне циљеве ширења црногорске државе и у Првом балканском рату 1912. године. У овом рату против Турске, као завршном у рјешавању Источног питања на Југоистоку Европе, Црна Гора је увећана за преко 5.000 км². Проширена је на области Старе Србије (Затарје, Полимље и Метохију) са градовима Беране, Бијело Поље, Пљевља, Рожаје, Плав и Гусиње, Пећ, Ђаковица. Добила је проширење и на Скадарском језеру и источно од Подгорице – Тузи и дио Малесије. Са новодобијеним територијама површина Црне Горе је износила 14.443 км². У новоослобођеним крајевима и градским насељем рачунало се да живи око 175.000 становника – Срба, Муслимана, Албанаца и других. Тако је укупно Краљевина Црна Гора пред Први свјетски рат имала приближно 400.000 становника православне, муслиманске и римокатоличке вјере. Први поуздани попис, обављен после уједињења Црне Горе и других југословенских земаља – 1921. године — открио је да су бројке о становништву у Краљевини Црној Гори прије 1914. године биле преувеличане, без обзира на то што је у ослободилачким ратовима 1912-1918. године страдало много војног и цивилног људства.

Иако је територијално увећање Црне Горе 1912/1913. године било велико њиме нијесу у потпуности задовољени ратни циљеви и историјска права на која се позивао краљ Никола, јер су велике силе извршиле притисак на Црну Гору да њена војска напусти Скадар (априла 1913). Показали су се узалудним велики црногорски губици у људству дати за Скадар и Скадарску Малесију. Ти древни дјелови Зетске државе, одлуком великих за зеленим столом, припали су новоствореној Албанији. Па, ипак, може се рећи да је завршетком Првог балканског рата, миром закљученим у Лондону маја 1913, краљ Никола, углавном, успио да оствари значајно проширење граница Црне Горе, за које се борио, уз активно учешће вјековима потлаченог српског народа из новодобијених територија. Краљ Никола је средином 1915. године поново заузео Скадар, правдајући то обезбјеђењем пловидбе савезничким бродовима који су ријеком Бојаном и Скадарским језером довозили ратни материјал, оружје и намирнице за црногорску војску и народ.

И поред љутње савезничких влада због уласка црногорске војске у сјеверну Албанију и Скадар 1915. године, краљ Никола је био увјерен да је ова друга скадарска криза пролазног карактера и да ће Скадар, који је представљао једну од значајних тачака у програму територијалног ширења Црне Горе, након свршетка рата припасти његовој држави. У кабинетима Антанте, међутим, политичке и територијалне претензије црногорског владара према овом дијелу новостворене албанске државе оцијењене су као повреда одредби Лондонског мировног уговора из 1913. године. Томе ставу се донекле противила и Русија, а Италија и Енглеска су запријетиле да ће обуставити слање хране и других потрештина Црној Гори. Захваљујући блажем ставу Русије и Француске, ипак, ригидна пријетња Италије и Енглеске је изостала, па је црногорски владар задржао Скадар у својим рукама све до капитулације Црне Горе у јануару 1916. године, што је потхрањивало његове наде да ће му након свршетка рата овај град и коначно припасти.

* * *

Краљ Никола је у јулској кризи 1914. године, у којој се на ратном удару Аустро-Угарске наша Србија, стао на њену страну, за „одбрану Српства и Југословенства”. Улазећи у свјетски рат очекивао је да ће из њега Црна Гора, као савезница сила Антанте, изаћи територијално знатно увећана. У краљевим ратним циљевима, за које су знали само најупућенији из његове околине, Црној Гори имале би припасти територије: Бока Которска, Дубровник и дјелови Далмације, читава Херцеговина, дио Босне, Скадар и сјеверна Албанија. То територијално увећање одговарало је краљевој замисли стварања „Велике Црне Горе”. Ове територије, истицао је краљ Никола, тек би задовољиле економске, стратегијске и друге државне интересе Црне Горе. Шаљући га у специјалну мисију у Русију, априла 1915. године, краљ Никола је генералу Митру Мартиновићу лично издиктирао „територијалне добити након завршетка рата”, које је требало да образложи цару Николају II и руској влади. У тој инструкцији је стајало да европске савезничке силе треба да разумију оправдане захтјеве Црне Горе, јер ће она једино „у проширеној отаџбини живјети спокојно и у изобиљу материјалном и да ће јој се широке и праведне границе поставити да се може без трзавица развијати и напредовати”. Занимљиво је истаћи да је црногорски владар тражио за црногорску државу готово исте оне територије које је имао у виду још Петар I конципирајући свој план о стварању *славено-српског царства 1807. године*.

Краљ Никола је свој захтјев за проширењем црногорске државе правдао овим ријечима: „Ради једног приближног државног равнотежија Црној Гори би имала припадати Херцеговина, Бока Которска с Дубровником и приморјем до Сплета и дијелом Босна који су наше трупе освојиле, и с друге стра-

не Скадар”. Руски цар Николај II и министар спољних послова Сазонов захтјев краља Николе, који је препоручен и од његове кћерке Милице Николајевић, иначе врло утицајне на руском двору, оцијенили су нереалним и сувише претенциозним. У овом захтјеву су видјели и друге потајне намјере црногорског краља, прије свега уперене против интереса Србије да изађе на Јадранско море. О задовољењу ратних циљева краља Николе нијесу другачије мислиле ни западне силе – чланице Антанте. Ипак, он није одустајао од планова о територијалном проширењу Црне Горе, као награди за њено учешће у рату на страни сила Антанте, па је Савезницима наставио да шаље меморандуме и из Француске, гдје су били смјештени привремено црногорски двор и влада, посље напуштања Црне Горе, у јануару 1916. године.

О томе како је краљ Никола замишљао „Велику Црну Гору” након завршетка свјетског рата говори и садржај његове прокламације, коју је припремио, почетком маја 1915. године, за народ Херцеговине, Боке, Далмације и Босне. У тој најављеној прокламацији он је позивао народ да не клоне духом већ да пружи подршку српској и црногорској војсци у њиховим операцијама, а себе је представио као *ујединиошеља српства* и борца за мир и слободу народа уопште. Међутим, на савјет људи из своје најближе околине којима је прочитао прокламацију, краљ је одустао од њеног објављивања. Разлог је био и то што је из Петрограда добио обавјештење да његов захтјев о територијалним добицима, који је предочио руском императору Николају II генерал Мартиновић, није прихваћен.

Када је ријеч о плановима краља Николе о новим територијама које би имале припасти Црној Гори послје завршетка свјетског рата, ваља истаћи да су они били супротни одредбама Тајног лондонског пакта склопљеног између сила Антанте и Италије 1915. године. Наиме, у члану 5. Пакта било је предвиђено да Црна Гора, заједно са Србијом, може рачунати на јадранску обалу и нека острва почев од рта Планке на сјеверу – градове Сплит, Дубровник, Херцег-Нови, Котор, Будва и Медова – до ушћа Дрима на југу. То територијално увећање за обе земље било је условљено одређеним клаузулама. Скадар и сјеверна Албанија на које је претендовао црногорски владар нијесу били ни споменути у одредбама Пакта, па је то имало за посљедицу заоштравање односа са италијанском владом када су појединости постале познате.

Црна Гора је много очекивала од уласка Италије у рат, али је убрзо доживјела велика разочарања. У августу 1915. године, услиједило је на мапи разграничење територија које је требало да припадну Црној Гори и према одредбама Тајног пакта. По тој диоби јадранска обала и залеђе од Планке до јужно од Цавтата, са острвима, омеђени су Србији, а Црној Гори су остављене територије јужно од Цавтата до Војуше у Албанији. Италијанска влада, међутим, уступање ових територија и Србији и Црној Гори условила је забраном њиховог уједињења. Због такве политике Италије територијални добици за Црну Гору били су крајње неизвесни, а наслуђивао се и њен могући крај

као самосталне и независне државе након завршетка рата. Наиме, од капитулације Црне Горе у јануару 1916. године у дипломатским круговима Савезница се почело говорити да то може бити могући почетак краја самосталности ове државе. Краљ Никола је у избјеглиштву за енглеског амбасадора Рода био „последњи романтични владар у Европи”, и „пензионер” који проводи своје последње дане у Француској. Француска и руска дипломатија у прогнозама су биле уздржаније, мада су и оне испољавале, додуше, више у дипломатски завијеној форми, нерасположење према поступцима краља Николе у вези са начином капитулације његове земље, а замјерано му је и у погледу неискрене сарадње са Србијом, као и неких наговјештаја да са Аустро-Угарском склопи сепаратни мир. Ширењу не-расположења код Савезника према црногорском владару знатно је доприносила и влада Николе Пашића, која је својим информацијама хранила савезничке владе о неискреном држању краља Николе према Србији, па и савезницима опште.

Црногорски владар, упркос растућег нерасположења према њему и његовој земљи због начина на који је допустио капитулацију војске, и наводно због покушаја да преговорима са Аустро-Угарском изађе из рата, наставио је да пред савезничке владе поставља захтјеве за територијалним увећањем Црне Горе након завршетка рата. Већ средином марта 1916. године Л. Мијушковић, предсједник владе, по налогу краља Николе, припремио је меморандум о територијалним захтјевима, који је требало доставити савезничким владама. У меморандуму су готово у цјелости поновљене територијалне претензије Црне Горе које је краљ Никола је изложио генералу Мартиновићу пред његов пут у Русију у априлу 1915. године, једино што су презицијне означене границе тражених територија. Као минимум у захтјеву су наведене сљедеће граничне тачке: од Јадрана граница би почињала 10 km јужно од ушћа Дрима у море, одакле би ишла вододјелницом Дрима (лијевом обалом) до састава Црног и Белог Дрима. Границу између Црне Горе и Србије требало је исправити у долини Лима од Куманичке клисуре до Пријепоља, одакле би даље ишла на сјевер Лимом до ушћа у Дрину, а онда овом ријеком скретала на запад обухватајући Рогатицу, Глашинац и Сарајево са околином, одакле би се западним рубом Херцеговине јужно од Ливна спустила до мора, тако да би територија читавог тока Неретве са њеним ушћем припала Црној Гори: градови на морској обали: Метковић, Клек, Дубровник, Херцег-Нови, Котор, Будва, Медова затим ушће Дрима и острва дуж ове обале, такође су, по његовим захтјевима имали припасти великој црногорској држави. Овакав краљев програм територијалног ширења, савезничке владе су сматрале претенциозним, врхунцем цинизма, лишеним политичког реализма; за њих је овај захтјев представљао, штавише, одсуство и доброг дипломатског укуса. Ниједна од великих сила, и наравно Србија, нијесу показале спремност, свака из својих политичких разлога и интереса, да прихвате овако нереалне захтјеве црногорског владара. Њихов став се, углавном, свео на ћутање.

Краљ Никола није ни касније престао да истиче пред Савезницима своје захтјеве о територијалном ширењу Црне Горе. Тако је нова влада Андрије Радовића у свом меморандуму о уједињењу Црне Горе и Србије (уручен је краљу Николи 19. августа 1916.) предложила да прије чина уједињења Црне Горе и Србије буде обновљена црногорска држава у знак признања личности и дјелу краља и династије Петровић Његош уопште. Обновљена црногорска држава је по том меморандуму замишљена у границама које би обухватиле: Херцеговину до Неретве, некадашњу Дубровачку републику, Боку Которску, а на страни Албаније Скадар са непосредном околином. Тако уобличена велика Црна Гора имала би око милион становника. Програм територијалних захтјева владе А. Радовића био је политички осмишљенији и реалнији. Радовићева влада није посезала за територијама читаве сјеверне Албаније, није тражила кориговање границе са Србијом у долини Лима, одустала је од захтјева за Босном и Херцеговином западно од Неретве, а није тражила ни дио обале јужно од ријеке Бојане. Радовићев меморандум је био осмишљен тако да би Црна Гора избјегла сукобе са Италијом, Великом Британијом и посебно са Србијом. Но, програм Радовићеве владе није задовољио црногорског владара, који је сматрао да је за његову државу задовољавајуће територијално проширење само оно које је било изложено у Мијушковићевом меморандуму. С друге стране, ни Радовићев меморандум о територијалном проширењу Црне Горе није наишао на подршку савезничких влада. Њихово ћутање је изазивало краљеву зебњу и у погледу даље перспективе опстанка црногорске државе и његовог владарског дома.

Црногорски владар је и касније упорно наставио да покреће пред дипломатима савезничких влада питање територијалног проширења Црне Горе након завршетка рата. Он је у фебруару 1917. године обновио захтјева о територијалном проширењу Црне Горе, у границама из мартовског меморандума 1916. године, а крајем јула 1917. године по његовим инструкцијама припремљен је и нови меморандум за савезничку конференцију у Паризу, у коме је тражено да се Црној Гори признају: Скадар са залеђем, Дукађин, Задримље и читава област Миридита на албанској страни; читава Херцеговина; затим јадранска обала од ријеке Омбле на сјеверу (Дубровник, Бока Которска, Будва, Паштровићи) и дио албанске територије између Бојане до ријеке Мат, на југу. У овом меморандуму краљ Никола није спомињао доње Полимље и Босну, док су захтјеви на албанској страни прецизније омеђени. Савезничка конференција у Паризу, међутим, није расправљала ове захтјева, што је озлоједило црногорског владара и предсједника његове владе Евгенија Поповића.

Конференција између представника српске владе и Југословенског одбора, одржана у јулу 1917. године на Крфу, као што је познато, резултирала је усвајањем Декларације о стварању југословенске државе. Иако у Декларацији Црна Гора није изричито споменута, њен улазак у нову државу се подразумијевао, па је то био повод да краљ Нинкола предуприједи могућу

једнострану одлуку о уједињењу Црне Горе са Србијом и да пред Савезнике 27. септембра 1917. године издаје са новим опширним меморандумом, на француском језику, у коме се позивао на славну прошлост и историјске заслуге Црне Горе и његове славне династије, која још и данас управља „судбином – Црногораца, демократа у души”. Истакао је значај удјела Црне Горе у свјетском рату и „помоћи коју је пружила европским савезницима”, подсјетивши да Савезници нијесу испунили дата обећања и обавезе према црногорском народу, који је претрпио и трпи велике жртве, патње, умирања и разарања. У меморандуму је подвукао да његов народ заслужује благодонаклоност и подршку Савезника према територијалним захтјевима да би се залијечиле његове дубоке ране, држава обновила и осигурала њена привредна будућност. Нове територије за будућност црногорске државе – подвлачио је црногорски суверен – представљају *conditio sine qua non*. Из тих разлога је сматрао оправданим захтјев да Скадар са околином и Медова припадну Црној Гори, затим дио Босне и Романија, крај за који је проливано много крви црногорских војника у овом рату; Херцеговина (са градом Мостаром) која је историјски и судбински везана за Црну Гору; јадранска обала од ушћа Неретве, укључујући Дубровник, Боку Которску и земље на југу до ушћа Дрима у море. Краљ Никола једино није овога пута испољио никакве претензије према Србији, будући да тамо, како истиче, живи „народ исте крви, и језика”, који је са Црногорцима повезан „братском љубављу”. Као што се да запазити, обим ових захтјева црногорског владара заснивао се на меморандуму из марта 1916. године, који је презентирао руском двору. Краљеви аргументи темељили су се на историјским, етничким, цивилизацијским, хуманитарним, привредним, стратегијским и ратним разлозима – жртвовању Црне Горе на страни Савезника. Ове разлоге он је сматрао убједљивијим од политичких. У суштини и у овом меморандуму црногорски владар је поставио пред владе Савезника максималне територијалне захтјеве за велику Црну Гору. Истина, у појединим савезничким министарствима спољних послова, као на примјер у лондонском *Форин офису*, овај меморандум краља Николе узет је у разматрање обзирније, између осталог, и због великог утицаја Италије на збивања у Црној Гори. Било је разматрања садржаја овог меморандума и у кабинетима других савезничких влада, али прецизан одговор на краљеве територијалне захтјеве није стизао. У појединим разговорима дипломати су само понављали да је нереално очекивати тражено увећање Црне Горе.

Свјетски рат се завршио а да краљ Никола није више упућивао нове меморандуме и захтјеве за територијалним проширењем Црне Горе. То се може разумјети једино тиме што је он био увјерен да је јасно изложио аргументе великим силама – укључујући и Италију у коју се највише надао – да подрже његове захтјеве. Територијално увећање Црне Горе у обиму који је тражио краљ Никола значило је *conditio sine qua non* за њену обнову и друштвено-економски просперитет. Очигледно остарјели краљ, износећи мак-

сималне територијалне захтјеве, није био свјестан свога положаја у егзилу, а криво је процјењивао и цјелокупне политичке и ратне прилике које су се готово свакодневно мијењале. Ријечју, његови територијални захтјеви били су не само претјерани него и неосновани у условима у којима су се црногорски суверен и његова влада налазили. У њега очигледно Савезници нијесу имали довољно повјерења због његове контроверзне политике. За његов положај је била неповољна и околност што је оборена династија Романових и прије побједи Октобарске револуције (1917) у Русији. Краљ Никола очигледно није марио за сумње па и оптужбе које су му стављане на терет због наводног неискреног држања према Савезницима, а нарочито према Србији која је уживала много већи ауторитет код њихових влада. Таквом нерасположењу према црногорском суверену много је кумовала и србијанска влада Пашића, која је чинила све да савезничке владе припреми да подрже безусловно уједињење Црне Горе са Србијом и стварање нове југословенске државе. Па и поред тога црногорски владар је са задивљујућом упорношћу, достојном поштовања, чинио све да савезничке владе увјери у потребу не само обнове Црне Горе у њеним предратним границама већ је тражио и њено велико територијално увећање које би јој обезбиједило сигурну економску, стратегијско-политичку, културну и сваку другу просперитетну будућност.

Краљ Никола је још од шездесетих година XIX вијека, наступајући с националним планом ширења црногорске државе на историјске српске просторе, стално истицао и понављао да је Црна Гора „класична српска земља” и да су Црногорци највиталнији дио српског свијета. На основу националних и историјских права тражио је територијално проширење црногорске државе чак и мимо граница старих српских средњовјековних земаља. Чинио је то и током свјетског рата, када Савезници за такве разлоге нијесу готово нимало марили. Друго више није могао учинити у датим ратним и политичким околностима. Његови територијални апетити били су у супротности са политиком савезничких влада које су замишљале другачије преуређење политичке мапе Европе након свршетка свјетског рата. На тој новој мапи није било мјеста ни за неке европске државе много снажније од Црне Горе; у политичкој визији велесица побједница било је стварање нових држава које ће бити на смјеру њихових интереса. Једна од тих држава која се наслућивала била је и нова југословенска држава, чије језгро би чиниле Црна Гора и Србија, дакле обје би остале без дотадашње независности и државног суверенитета. У тој таквој политичкој визији политичког и територијалног прекомпоновања Европе, очигледно није било мјеста ни за будућност династије Петровић Његош.

С неоствареним плановима о „Великој Црној Гори” краљ Никола, последњи владар династије Петровић Његош, завршио је своју владавину (1918), а то је био и крај владавине династије Петровић Његош, која је 221 годину државнички успјешно и смјело водила Црну Гору.

* * *

За вријеме готово шездесетогодишње владавине књаза и краља Николе Црна Гора је доживјела значајан просвјетни и културни напредак. Снажан подстицај том успону давао је лично овај просвијећени монарх, личност европског образовања. На његову иницијативу отворене су бројне основне школе, и више средњих – Богословско-учитељска школа на Цетињу, Дјевојачки институт на Цетињу, гимназије у Цетињу, Подгорици, Никшићу, а после Балканског рата основане су гимназије у Беранама и Пећи, као и Учитељска школа у Пећи, а наставила је рад и Гимназија у Пљевљима, отворена 1901. године. Покренуто је и издавано више листова (*Црногорац* 1971-1973, *Глас Црногорца*, *Зейта* и др.) и других периодичних публикација. На Цетињу од 1910. дјеловало је и *Зейско народно йозоршише*, ударени су темељи музејској и архивској служби. Владар је, на традицији Немањића, Балшића и Црнојевића, обнављао и подизао цркве и манастире, водио толерантну вјерску политику у земљи која је са проширењем 1878. и 1912. постала мултиконфесионална и вишенационална. Све је то Црну Гору приближавало Европи и уводило је, додуше, споро, у њене грађанске културне токове.

Процес црногорско-брдске, источно-херцеговачке и приморске интеграције одвијао се дуго и веома споро. Трајао је више од једног столећа, док су се уобличиле територије у границама одређеним мировним уговором након завршетка Првог балканског рата. Процесима интеграције највише је допринио књаз и краљ Никола током своје дугогодишње динамичне владавине. Више вјекова становништво различитих историјских дјелова данашње Црне Горе, живјело је у другим државама (Турска, Млетачка и Аустрија), а неки дјелови сасвим кратко у црногорској држави до Првог свјетског рата. Само племенско друштво малог простора Старе Црне Горе било је историјски јединствено, интегрисано. Од краја XVIII па до 1878. године трајао је процес интеграције племена Брда и источне Херцеговине са Старом Црном Гором; од Берлинског конгреса и јужни дио јадранске обале (Бар и Улцињ) су ушли у састав међународно признате црногорске државе. За онај дио Црне Горе који је ослобођен од Турака крајем 1912. године процес националне и државне интеграције тек је отпочињао. Неизбјежни улазак Црне Горе у свјетски рат учинио је да се тај тек започети интеграциони процес новоослобођених територија Краљевине Црне Горе не оконча у миру. Уосталом, и ратови Црногораца с Турцима током читавог XIX вијека онемогућавали су да се интеграционе појаве, на политичком, привредном, социјалном и културном плану, упркос напорима владара династије Петровића, окончају брже и у миру. Од 1878. године Црна Гора је више него двоструко увећана, добивши на новодобијеним територијама са градовима, којих до тада није имала, и знатно сложеније категорије становништва по националној, вјерској и социјалној структури за чију је интеграцију било потребно много више времена. Ријечју, династија Петровић Његош оконча-

ла је своју владавину а да није успјела да доврши и процес националне, државне, социјалне и културне интеграције црногорског друштва разноврсних географских и културно-историјских области.

* * *

Књаз и краљ Никола је током читаве своје вишедеценијске самодржачке владавине развијао своју владарску идеологију и политичку мисао у духу елитног српског национализма. Све до 1903. године, док није уклоњен краљ Александар, последњи владар династије Обреновић, црногорски владар је гајио наду да ће њему и Црној Гори припасти водећа улога у Српству, да ће он или један од његових синова сјести и на трон Србије. Али ступањем на београдски пријесто Петра Карађорђевића, његовог зета, угасиле су се наде црногорског суверена да ће он, — до тада водећа личност у српству и југословенству, и наравно, велики пријатељ Русије, — бити ујединитељ српског народа. Историјско клатно се нагло помјерило у корист Србије и династије Карађорђевић, која је и у руској балканској политици постала фаворит. Но, и други историјски чиниоци указивали су да црногорски владар није могао да оствари ујединитељску улогу ни у српству ни у југословенству, без обзира што је у својим набујалим претензијама градио визију „Велике Црне Горе” све до пред крај Првог свјетског рата. Са тим сањањем је и завршио своју владавину (1918. године).

Ваља нагласити да је књаз и краљ Никола био врло занимљива, динамична и сложена историјска личност, у многим политичким потезима контроверзан државник. Образовање прекинуто у Паризу, због изненадне погибије стрица му књаза Данила, и преузимања на своја нејака плећа тешких државничких послова – надограђивао је својим сталним неуморним читањем и учењем, солидно је овладао страним језицима: француским, италијанским и руским – што му је прибавило ауторитет просвијећеног владара цијењеног не само у водећим структурама црногорског патријархалног друштва, већ и у страном свијету. Књижевни дар и стваралаштво су му такође одредили истакнуто мјесто међу владарима балканских земаља. Остварио је присне политичке и родбинске везе са више европских дворова, називан је „тастом Европе”. Смјело, храбро и стратешки успјешно вођење ослободилачких ратова прибавиле су му епитет балкански „цар јунака”. Као државник био је више контроверзан него досљедан. Но, у једном је био стамен – као владар одликовао се високим патриотским осјећањима и родољубљем које је узимано за узор у црногорском, српском, јужнословенском и словенском свијету.

Књаз и краљ Никола био је владар из лозе Петровић Његош који је најдуже сједио на пријестолу Црне Горе – готово шездесет година. Предуго је владао, завршио је владавину у вријеме када се династичка лоза много ис-

тањила, што је било несразмјерно оствареним дoметима државе. То је било од пресудног утицаја да посљедње двије деценије своје владавине наглашено подреди обезбјеђивању династичких интереса и питању наслјеђа. Из тих разлога понекад је био спреман да интересе династије стави, чак, испред ширих националних интереса. Ријечју, посљедњих година владавине владара, иза кога је стајао назгуснутији период историје великих државничких остварења лозе Петровића, надвладала је родитељска брига. То је био својеврсни трагизам и за њега као владара и за његову династију и црногорску државу. Због тога је плаћена ужасна историјска цијена. Његова дугогодишња апсолутистичка владавина, иако крунисана многим успјесима – ратним побједама из којих је црногорска држава изашла троструко увећана, од времена када је као деветнаестогодишњак узео државничко кормило да њом управља – завршила се готово трагично: са историјске сцене нестало је и самосталне Црне Горе и династије Петровић Његош. Дакле, краљ Никола спада у ред европских владара који су најдуже владали. Историјско искуство говори да није добро ни за владаре ни за друге историјске личности, понекад, да предуго живе. Примјер краља Николе и његове дуге самодржавничке владавине и тврдокорне традиционалне политике – по посљедицама је био трагичан за династију Петровић Његош, чији потомци више нијесу били ни биолошки ни државнички спремни да након завршетка Првог свјетског рата обнове црногорску државу и да јој обезбиједу будућност.

* * *

На Великој народној скупштини у Подгорици (24-28. новембра 1918. године) једногласно је донесена одлука о детронизацији краља Николе и династије Петровића, изгласано је уједињење Црне Горе и Србије и одлучено да оне тако уједињене ступе са осталим југословенским народима у новостворену државу – *Краљевство Срба, Хрватиа и Словенаца*. Одлуком Подгоричке скупштине престала је да постоји самостална и суверена црногорска држава. Ваља подвући да су два битна чиниоца – *йошребa* и *ојшйенародно расйоложење* – били одлучујући да Црна Гора уђе у састав нове југословенске државе. Разумије се, те чиниоце је снажно подржала Европа, јер је стварање једне јаке државе на Балкану било онда и у њеном интересу.

Ваља рећи да је начину уједињења било и политичког и оружаног отпора у Црној Гори, који је достигао врхунац у *Божйћној йобуни 1919. године*. Ова побуна присталица династије Петровић, подстицана и помагана од Италије, међутим, није имала ширег одјека у Црној Гори, не бар онолико колико јој се данас даје простора у историјској публицистици, остала је углавном и локалним границама, угушиле су је, претежно, црногорске снаге присталица уједињења („бјелаша”).

Краљ Никола је умро у Француској 1921. године. Сахрањен је у Сан Рему у Италији, гдје ће двије године касније бити сахрањена и краљица Милена. Тридесет година касније, 1951, последије пљачке гроба краљевског пара, њихове кости су пренесене у Торино, а 1969. су поново враћене у Сан Ремо, и похрањене у крипту новосаграђене православне руске цркве. Ту су почивале до 1989, када су пренесене у Црну Гору. Тако су најзад краљ Никола и краљица Милена нашли смирај у Дворској цркви на Ћипуру, близу Цетињског манастира.

III

ДИНАСТИЈА ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ — ОСОБЕНА ИСТОРИЈСКА ПОЈАВА НА ЈУГОИСТОКУ ЕВРОПЕ

Династија Петровић Његош била је по много чему особена историјска појава. За разлику од других европских династија, гдје су на пријестолу сједјеле крунисане главе – кнежеви, краљеви и цареви – поријеклом из реда крупног племства, а пријесто наслеђиван по строгом начелу примогенитуре – у Црној Гори су на владарски трон чланови породице Петровић ступали избором најбољих – стрица је наслеђивао синовац. Петровићи су потекли из скромне главарске патријархалне средине племена Његуши. Једино су им по социјалном поријеклу биле сличне – вијек касније – савремене династије у Србији – Карађорђевићи и Обреновићи, које су се такође, у борбеном ослободилаштву првих деценија XIX вијека издигле из сељачке средине.

Владика Василије Петровић писао је да херцози лозе Петровића воде поријекло од Немањића, Балшића (Балше) и Црнојевића, а до те традиције су држали и његови насљедници. Том тврдњом желио је да своје претке веже не само за средњовјековне српске династије већ и много даље – за Александра Македонског и да јој тако нагласи владарско поријекло од давнина. Романтичарску тврдњу владике Василија о владарском поријеклу Петровића прихватили су и писци патриотске историографске школе. Историјска наука, међутим, доказала је неоснованост о владарском поријеклу предака Петровића, прије њеног родоначелника владике Данила. Систем наслеђивања у кући Петровића, као што је већ речено, разликовао се од других европских династија, будући да су све до проглашења Црне Горе за књажевину владарске функције обављали калуђери – владике; стричеве су наслеђивали синовци. То правило је први установио владика Данило, који је за живота одредио синовца Саву (1719) за насљедника („други владика”). У доба владиката Саве његов помоћник „други владика” био је Василије Петровић, а последије његове смрти 1766. године, митрополит Сава за свога коадјутора одабрао је свога сестрића Арсенија Пламенца, који ће ујака наслиједити на цетињском трону 1782. године, чиме је за кратко било прекинуто наслеђе у лози Петровић Његош. Црногорски збор је 1784. године

изабрао синовца владике Саве, јеромонаха Петра Петровића за црногорског митрополита и тако продужио владање династије Петровић Његош. Петра I наслиједио је синовац Радивоје, у калуђерству Петар II, а њега синовац Данило, као први свјетовни владар са титулом књаза. Како је књаз Данило пао као жртва атентата (1860), млад и без мушког потомка, књажевски пријесто је наслиједио његов синовац Никола Мирков Петровић. Тако се десило да је династија завршила своју дугу владавину, а да ни свјетовни трон није насљеђиван као код других европских владарских кућа, гдје је најстарији син, престолонаследник, по правилу насљеђивао оца владара.

Кад је владика Данило преузео митрополитски трон у Цетињском манастиру, Црна Гора је била просторно мала и веома сиромашна земља („Иванбеговина”), издијељена на међусобно завађена племена, без видљиве социјалне диференцијације. Административно-територијално област Црне Горе су чиниле нахије: Катунска (са девет племена) (од краја XVIII вијека у њен састав стално улазе и Пјешивци), Ријечка (пет племена), Црмничка (седам племена) и Љешанска. Укупна површина Старе Црне Горе почетком XVIII вијека није прелазила 2000 km², са 12-13 хиљада становника.

Брдска племена заузимала су простор од планине Гарча на западу до Комова, на истоку, и Капе морачке и Лоле на сјеверу, односно области у сливовима Зете, Мораче, Лијеве Ријеке и горњег тока Таре. Под појмом Брда подразумијевано је седам великих племена: Бјелопавлићи, Пипери, Братоножићи, Васојевићи, Кучи, Ровца и Морача. Племена Брда су била многобројнија од староцрногорских, а по предању своје поријекло изводила су од једног претка, који је, обично, фиктивно био везан за неку средњовјековну династију или другу велику властелинску породицу.

Владари Петровић Његош су веома држали до државне традиције средњовјековних српских династија Немањића, Балшића, Црнојевића. Краљ Никола у свом говору поводом проглашења Црне Горе за краљевину, 1910. године, позвао се и на дукљанско-зетску краљевску традицију и дубоке темеље „овој обновљеној краљевини нашој” који „силазе до негдашњих зетских краљева Војислава, Михаила и Бодина”.

Традиција није била пресудна у стварању нововјековне црногорске државе, али је, нема сумње, имала значајну улогу у владарској идеологији и изградњи црногорске државности. Династи Петровићи су били свјесни значаја историјске прошлости, историцизма као дјелотворне позитивне и покретачке снаге. Зато и у црногорском, као уосталом и у српском случају уопште, велика перцепција некадашње средњовјековне државе и њено повезивање са новом државом коју су Петровићи стварали, изграђивали и територијално обликовали. Краљ Никола, позивајући се на историјске разлоге и заслуге његовог владарског дома, наглашавао је да Црној Гори припада историјско право обнове краљевине „немањићке Зете”. („На томе дубоком темељу почели смо ми зидати, и данас ево старога краљевства нашега

опет да блиста под сунцем небеским”). На том историјском темељу и начелу уздигнута је Краљевина Црна Гора на степен краљевства у „Српском Приморју”, поред друге Краљевине у „Српском Подунављу”. Историјски извори и оновремена литература јасно говоре да су владари куће Петровића на народној традицији и јасном владарском државном програму, утемељеном „на српском етничком и историјском праву” стварали и развијали црногорску државу, територијално је уобличавали у етапама, и у форми концентричних кругова од њеног цетињског језгра, кроз националноослободилачку борбу и ратове против Турске. У том дугом процесу ослободилачке борбе Црне Горе и Брда (1870-тих година, отпао је други дио имена: Брда) – државна територија се проширивала на различите историјске дјелове некадашњих српских средњовјековних држава. Тако је са ширењем државне територије ширено и црногорско име. Петровићи су јасно и са поносом истицали своја права на ”класичне српске земље” и са њих прогонили вишевјековну туђинску власт.

Петровићи су били свјесни чињенице да је Црна Гора била, и остала, простор на коме су се од вајкада сусретале и прожимале цивилизације, велике религије и културе Истока и Запада, да су се ту, на њеном тлу, додиривали и укрштали међусобно супротни интереси разних сила и у далекој прошлости, као и у доба њихове владавине. Сусрети тих цивилизацијских кретања, ратовање хришћанских европских сила и Турског царства, сукоби унутар појединих хришћанских сила, многе политичке комбинације и дипломатска надмудривања, пратили су цјелокупну владавину ове династије. Црна Гора и у доба Петровића била је простор сусрета, прожимања и дјеловања трију великих религија – православља, римокатоличанства и ислама, што чини њену државну, националну, вјерску и културну специфичност; цивилизацијски је изграђивана као гранична земља Истока на Западу и Запада на Истоку. Посљедња два свјетовна владара Петровића су, и поред свих политичких, ратних, друштвених, културних, вјерских и других сложености и слојевитости у црногорском друштву, успјели да заокруже конституисање државе и да је усмјере ка грађанској Европи. Историјске околности су биле такве да ни посљедњи династ није имао времена да интегрише новодобијене области (више од једне трећине Црне Горе) из Балканског рата са тзв. „берлинском” Црном Гором. Јер, тек, започети процес политичке и друштвене интеграције прекинуо је Први свјетски рат. Тако су новоослобођени крајеви у социјалном, привредном, културном и сваком другом погледу задржали многе своје специфичности и одлике различите од оних у Црној Гори до 1912. године. Династија Петровић – која је носила у себи велику политичку и националну енергију, динамизам потребан прекомпоновању црногорског племенског друштва, успјела је да створи и развије државу у XIX и почетком XX вијека, налазећи пут не само у снази своје ратничке средине, већ и у дипломатској мудрости у координацији своје борбене снаге са великим европским силама и њиховим покретима, чијим се ус-

пјесима могла користити. Тако је још на почетку XVIII вијека владика Данило учио да је за његову земљу веома пресудно ако црногорски мали чун веже за велики руски брод, што ће касније слиједити мање-више успјешно сви династи Петровићи. Истина, поједини династи, поред Русије, тражили су ослонац и на друге европске силе, зависно од констелације европских политичких прилика, али за историјски настанак, развој и опстанак Црне Горе најсигурније је било њено чврсто везивање за Русију.

У нашој историографији много више се истичу ратни успјеси који су довели до независности Црне Горе, с правом се наглашавају успјеси ове мале балканске земље у ратовима 1876-1878, 1912-1913. и 1914-1916. године, што је и јесте за истицање. Али се прећуткује да су Петровићи, када год су започели ратовање на сопствену руку, упадали и у велике кризне ситуације. Тако је књаз Данило био пред поразом у рату с Турском 1852/1853. године, али су Црну Гору од катастрофе спасиле Русија и Аустрија. То исто се поновило и када је ратоборни војвода Мирко, стварни господар Црне Горе у име свог сина књаза Николе, ушао у рат са Турском 1862. године; тада су Црну Гору спасиле од пропасти Русија и Француска. Искуство из времена Велике источне кризе (1876-1878) показало је да није било довољно што је црногорски чамац био чврсто везан само за један брод – руски. На Берлинском конгресу поништен је и Санстефански мир и „велика Црна Гора” коју је пројектовала Русија. Краљ Никола је доживио дипломатски пораз и у Скадарској кризи 1913. године, јер није имао подршку чак ни Русије ни других европских сила да задржи Скадар. Биће да је и његова политика у Првом свјетском рату, када се превише оријентисао на Италију, а испољивао колебљивост према другим чланицама Антанте, нарочито послје револуционарног преврата у Русији (1917), имала и те како утицаја на то што је 1918. године остао без подршке сила побједница.

Дакле, историја Црне Горе у доба Петровића није била само историја побједа, већ и њених великих криза. Историјско искуство Петровића рељефно говори да се они у својој дугој владавини нијесу само поуздавали у снагу свога народа, већ су тражили ослонац и на моћне државе – Млетачку Републику и затим Аустрију као своје нежељене и невољне сусједе. Ипак, најснажнији спољни фактор на који су се поуздавали током двије стотине година била је велика Русија којој су били најоданији. Историја династије говори да је она увијек долазила до видних политичких и територијалних резултата када су имали подршку више европских сила и када су њени владари били склони на компромисе. То историјско искуство династије Петровић Његош, чини се, трајно обавезује.

Посљедњи владар династије Петровић Његош, краљ Никола, има највише историјских заслуга за обликовање црногорске државе. Увећао ју је територијално за више од три пута; када је ступио на пријесто државна територија је износила свега 4.400 km², а према статистичким подацима из 1914. године површина Краљевине Црне Горе је износила 14.443² са око

400.000 становника различите националне, вјерске и социјалне структуре. Ријечју, Петровићи су ступили на политичку позорницу Црне Горе без државе, али током више од два стољећа, уз огромне државничке напоре, створили су и обликовали државу, размичући њене границе на околне области које су имале сопствени специфичан, па и јединствен развој као некадашње средњовјековне државне заједнице.

Династија Петровић Његош сашла је са политичке и државне сцене у вријеме када је имала државу у њеним могуће оптималним границама. Узроци томе су вишеструки. Истакао бих овдје један од тих узрока који може бити споран и дискутабилан, али држим да је занимљив за просуђивање не само историчара. Није ли томе узрок био, поред многих других, и тај што су Петровићи изграђивали државне институције подређујући их претежно својим династичким интересима? Обликовали су територијално црногорску државу и њено друштво а да при том нијесу вршили, а нијесу за то ни имали времена, дубинске реформске захвате. Радиле су на стварању интелектуалних и политичких елита са циљем да служе интересима династије, али оне су се на крају окренуле против ње јер је династија у двадесети вијек ушла неспремна да разумије ново доба. Краљ Никола као већ стар човек, у неповољним условима свјетског рата, чинио је све напоре да поврати „потрошени углед” својој династији, и да спријечи „апсорбовање Црне Горе од стране Србије”, а да није био сигуран да има унутрашњу подршку у тим својим настојањима. Због тога су владар и малобројни владајући кругови око њега у егзилу чинили дипломатске напоре да придобију међународне чиниоце да би одложили питање уједињења Црне Горе и Србије и очували позицију династије Петровића. Историјски моменат силаска са власти династије Петровић десио се у вријеме када је изгледало да је снага црногорске државе била најјача. Није ли се и у овом случају потврдило искуство историје да оно што снагу даје то и убија. Краљ Никола је државник који је предуго владао. Готово шест деценија слиједио је вријеме и промјене у њему, али себе је мало мијењао. За историчаре остаје да размишљају и да одговоре на питање: да ли је овај посљедњи династ Петровића разумио вријеме у коме је владао Црном Гором а да црногорско друштво није суштински дубље изложио савременим промјенама.

Academician Miomir DAŠIĆ

ROLE OF THE PETROVIĆ NJEKOŠ DYNASTY IN CREATING, STRENGTHENING AND TERRITORIAL SHAPING OF MONTENEGRIN STATE

Summary

The paper deals with historical role of the Petrović-Njegoš dynasty (1697-1918) in creating, development and territorial extension of Montenegrin state through the process of national-liberating struggle of Montenegrin, respectively Serbian people in ousting and crushing the power of the Turkish Empire. This dynasty has been for many reasons a characteristic and unique historical phenomenon, it became prominent from a modest headmen's environment of the tribe Njeguši, it ruled the country for a long time, in person of archbishop metropolitan – of Montenegrin-Skenderian and Coastal Diocese (until 1851), and than in persons of the two last dynasts – Prince Danilo (1851-1860) and Prince/King Nikola (1860-1918) – secular rulers.

From the time of Archbishop Danilo (1697-1735), when the notion Montenegro was limited to the karstic region covering only 2000 km² (four *nahia* – territorial units), state territory has gradually been increasing, extending to surrounding Serbs' spaces, so that in time of Prince Nikola it reached the surface area of 14335 km². For more than 200 years of the rule of this dynasty the number of population increased for over 35 times as compared to the end of the 17th century. Before Word War the First Montenegro had approximately 400,000 inhabitants.

From the time of Metropolitan Petar the First (1784-1830), who set the fundamentals to Montenegrin statehood, until the beginning of the 20th century, respectively until the last decade of the rule of King Nikola, the Petrovićs had been establishing state institutions, breaking gradually tribal particularism and directing Montenegro as a civil state. At the beginning of the 20th century by performed reforms of state administration Montenegro has gained the executive body of power – Principality Government, and in 1905 by the will of Prince and Master Nikola also the Constitution on basis of which the ruler divided the legislative power with the Parliament. The ultimate reach in development of its institutions Montenegrin state obtained with ending of the Balkan War 1912/13. In the meanwhile the Principality of Montenegro was raised to the level of Kingdom and Prince Nikola obtained a royal crown. In that time an intensive political life developed in the country, but, nevertheless, King Nikola ruled absolutistically until the end. Following the termination of World War the First, by the decision of Grand People's Assembly in Podgorica, by the end of November 1918, the Petrović-Njegoš dynasty was dethroned, and Montenegro ceased to exist as an independent and sovereign monarchy. Than it was decided to unite Montenegro with the Kingdom of Serbia and so united they should enter the newly created Yugoslav association – Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes (December 1, 1918).

From January 1916 King Nikola was in emigration in France – he remained in exile; he died on March 1, 1921.